

A KÖZÉPKORI UDVARHELYSZÉK MŰVÉSZETE

Több mint egy évszázad telt el azóta, hogy Orbán Balázs a *Székelyföld* leírásában szülőföldje tájait, a Székelyföld népének életét, múltjának emlékeit ismertette. Már az első, Udvarhelyszéket bemutató kötetében különös figyelemmel fordult a középkorból eredő emlékek felé, első számbavételével utat nyitva az akkor még csak a jelentős emlékekre figyelő tudományos kutatás előtt Udvarhelyszék, majd a Székelyföld egésze műemlékeinek alaposabb megismeréséhez. A kutatás fel is használta Orbán munkájának eredményeit, lévén az mind a mai napig nélkülözhetetlen forrása műemlékeink történetének. Ismereteink gyarapodása, az emlékek állapotában egy évszázad alatt bekövetkezett változások azonban egyre sürgetőbbé teszik az újabb számbavételt, ami ma már csak a legkörültekintőbb kutatási módszerrel, a téma több oldalról való megközelítésével valósítható meg. Így eredményeit nemcsak a művészettörténet, hanem a középkori történetkutatás is hasznosíthatja.

Az egykori Udvarhelyszék középkori művészet vizsgálva¹ tehát egyrészt az eddigi eredményeket kell egybefognunk, másrészt a kutatási módszereket bővítve, az eddig lappangó emlékeket kell napfényre hoznunk.

A kutatásnak elsősorban is a teljes középkori emléktanyag számbavételére kell törekednie. Nem korlátozódhat csak a jelentősebbnek vélt emlékekre, vagy csak az Orbán Balázs által számbavettekre (mint ahogy az némely szakmunkában napjainkig kísért). Udvarhelyszék középkori művészetéről jóval teljesebb képet nyerünk, ha a már csak részletekben vagy töredékekben fellelhető tárgyi anyagot is felkutatjuk és figyelembe vesszük, annál is inkább, mivel az utóbbi évtizedekben sok jelentős műrészlet: alapfalak, faragványok, falképek kerültek napfényre.²

A levéltári kutatás kiegészítő szolgálatát a műemlékkutatás már a kezdetek óta igényelte volna, ez a munka azonban nem haladt együtt a tárgyi emlékek számbavételével. Sőt a műemlékeket is érintő levéltári publikációk legtöbb esetben magától a műemlékkutatástól függetlenül láttak napvilágot. Pedig Veszély Károly 1860-as évekbeli, majd a múlt század végén Koncz József és Benczédi Gergely, századunk közepén Kelemen Lajos, majd Juhász István egyháztörténeti, történeti, művészettörténeti jellegű publikációi számos udvarhelyszéki emlékről hoztak felszínre figyelemre méltó adatokat, melyeknek ismeretében az emlékek története pontosabban tisztázható. A még fel nem kutatott levéltári anyag sok esetben bőségesen tájékoztat nemcsak az eddig számon tartott, hanem sok, azóta lebontott vagy átépített emlék középkori eredetéről is. Az emlékek XVII—XIX. századi állapota, korabeli berendezése mellett az adatok az építkezések, javítások megszervezéséről, az épületek és tárgyak fenntartásának körülményeiről is szólnak. A hozzájuk kapcsolódó szokások közül nem egyről derül ki, hogy középkori eredetű.

A kutatásnak számon kell tartania az emlékekben az utóbbi évszázad folyamán beállott változásokat is. Néhány azóta lebontott vagy átalakított műemléket csupán régi leírásokból ismerünk, mások jelentős részletei nemrég kerültek felszínre. A műemlékek történetét ma már csak alapos régészeti kutatással és az idők folyamán elfeledett részeket fel-

táró falkutatással lehet megnyugtatóan tisztázni. Udvarhelyszék viszonylatában azonban ez a munka még csak az ígéretes kezdeteknél tart. Tehát éppen a kutatás folytatásához szükséges egybegyűjtenünk és közölnünk mindazt, ami ma az emlékekről tudható és megállapítható.

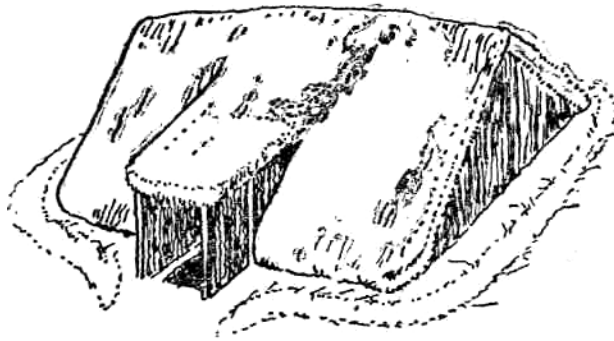
A műemlékkutatásnak számon kell tartania a történetkutatás eredményeit is. A székely közösség múltjának részletekbe menő és szintetizáló feltárása épp az utóbbi években jelentős lépésekkel haladt előre.³ Jobban ismerve a történeti eseményeket, a gazdasági-társadalmi fejlődés erővonalait és részletkérdéseit, magát a középkor mindennapi életét — annak művelődését és művészetét is tisztábban láthatjuk, mint ahogy történeti ismereteink is gazdagodnak a kor művészetének alapos ismerete révén.⁴ E szempontokat érvényesítve, az emlékek létrejöttét és történetét igyekeztünk a faluközösségek életközegében, a székely közösség társadalmának sajátos viszonyai között vizsgálni és feltárni, mert az életre, a művészeti gyakorlatnak a közösségi életben betöltött szerepére voltunk kíváncsiak. Így az emlékekre vonatkozó adatok mögött felbukkannak a kor közösségének életkeretét meghatározó történeti, társadalmi, hadi, egyházi, személyi jellegű adatok is.

A kutatásnak a vizsgált kisebb területi egység emlékanyagát az egyetemes művészet fejlődésének irányában kell látnia és láttatnia, hogy valósághűen felmutathassa annak egyetemes és sajátos vonásait. Előre kell bocsátanunk, hogy a középkori Udvarhelyszék emlékanyaga sem keletkezésének indítékaiban, sem művészi stílusában nem különül el s időben sem marad el lényegesen más területek művészetétől, hanem a Székelyföld középkori művészetének részeként szervesen illeszkedik be az általános közép-európai kultúrkörbe, amelyet így a maga sajátos vonásaival gazdagít.

Középkori műemlékeinket az egymást követő stílusok állandóan formálták. Nincs emlékünknél, amely változatlanul őrződött volna meg napjainkig, mert arra minden korszak, minden évszázad rátette kézjegyét. Az emlékek tehát csak változásuk folyamatában ragadhatók meg, történetük a jelenig fut és a jövőbe nyúlik, s azon módon kell értékeseknek tartanunk őket, ahogy ma előttünk állnak.

A műemlékek további sorsa legalább annyira fontos, mint keletkezésük körülményeinek tisztázása. E változásokról bő adatanyag tájékoztat. Tiszteletre méltó az a hatalmas erőfeszítés, mellyel a közösségek, szervezett kereteik között, kialakult gyakorlatuk szerint közös összefogással, sokszor erejüket meghaladó áldozatvállalással emlékeiket az évszázadok során az idő emésztő rombolása, az újabb és újabb háborús pusztítások és természeti csapások ellenére fenntartották. Sajnos, ellenkező példa is akad, amikor azt kell látnunk, hogy értéktelennek tartják és könnyelműen elvesztegetik őseik kulturális hagyatékát.

A műemlékkutatás jelzett szempontjait a lehetőség szerint érvényesítve, munkánkban 75 udvarhelyszéki helység középkori eredetű emlékeit vettük számba: várakat, udvarházakat, templomokat és ez utóbbiak felszerelési tárgyait. Számontartásukon túl nem foglalkoztunk a régészeti kutatások nyomán előkerült korabeli lakóházakkal, a középkori mindennapi élet használati és dísz tárgyaival, a kézműipar termékeivel, a hadi élet tárgyi emlékeivel⁵. Tudjuk azonban, hogy ezek számbavétele, az

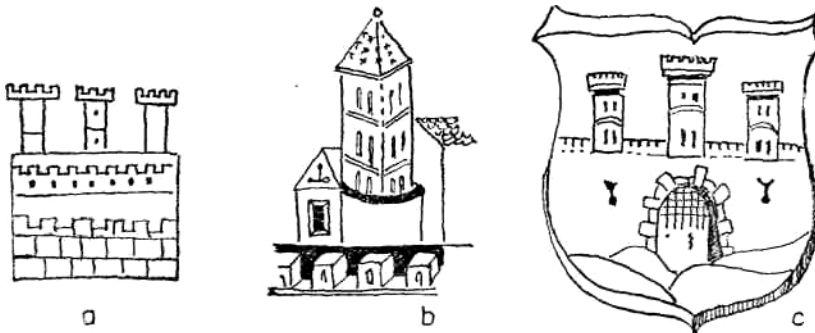
1. Földbe mélyített lakóház. XII—XIII. század (Mérei István rekonstrukciós rajza után)

ilyen irányú szakkutatás eredményeinek hasznosítása az elemző vizsgálat számára éppoly fontos, mint a műemlékeké. Középkori készítmények — ruházat, eszközök, fegyverek, lószerszámok — ábrázolásával a falképeken és kőfaragványokon is találkozunk; ezeknek a korabeli étellel való kapcsolatát épp a régészeti leletek anyaga alapján tisztázhatjuk.

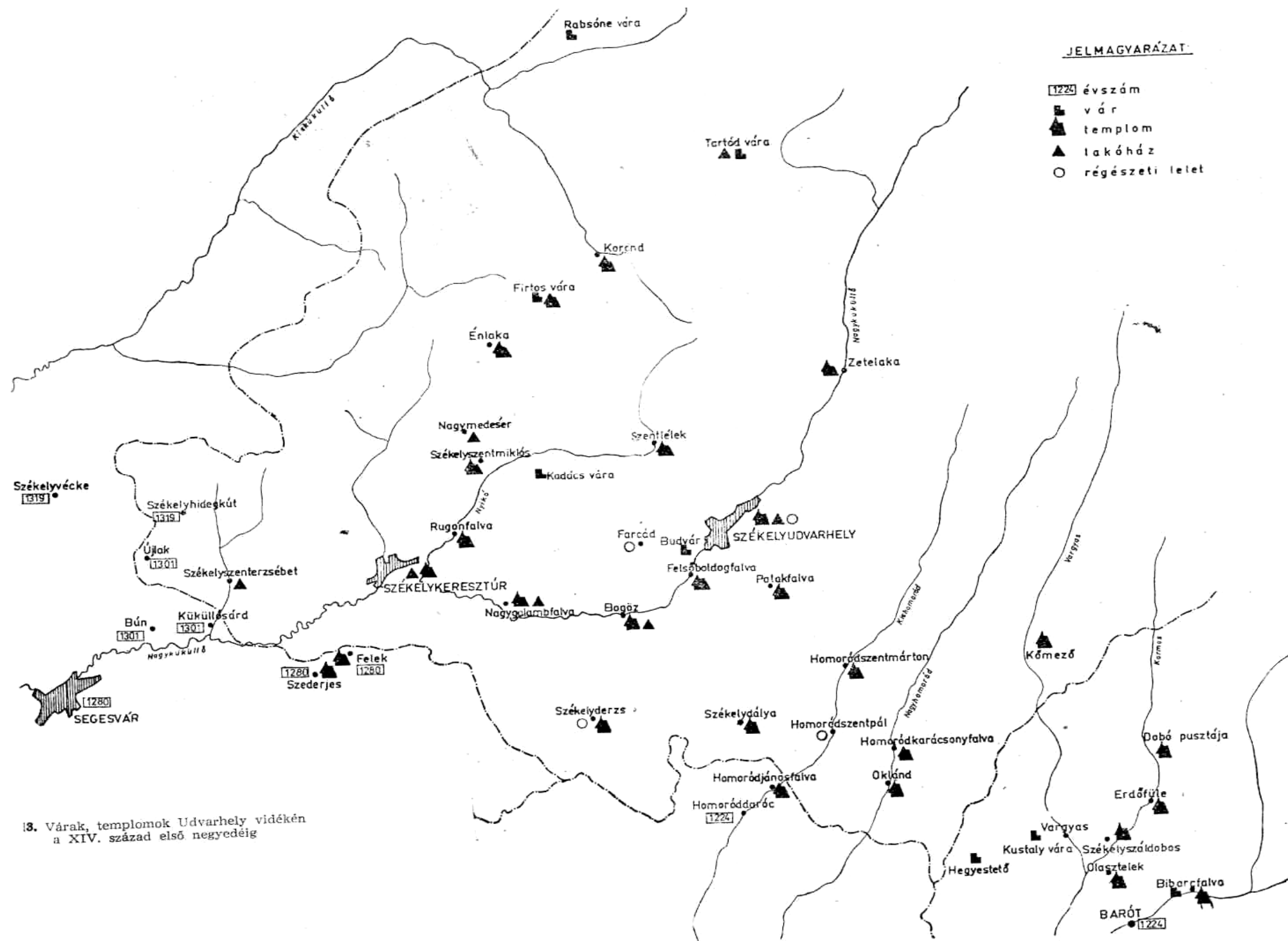
A MŰVÉSZETI EMLÉKEK A VÁLTOZÓ IDŐBEN

Középkori eredetű világi műemlékek csak szórványosan találhatók Udvarhelyszéken.

Az egykori *várak* többnyire leomolva, földbe temetve; eredetükről annyi legenda és találgatás él napjainkig, hogy azokat még az utóbbi évtizedek régészeti kutatásainak sem sikerült teljes egészében szertefoszlattatniok.

2. Vár-ábrázolások középkori falfestményekről: Bögöz (a), Homoródszentmártoni (b), Székelydálya (c)

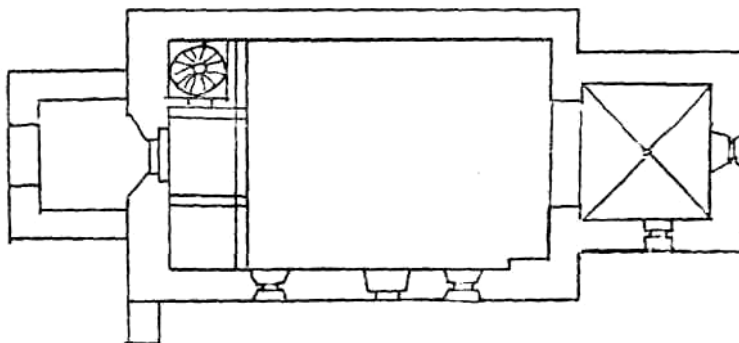
A Hargita vonulatának délnyugati lejtőin húzódó várak sora: Rab-sóné vára, Tartód, Firtos, Budvár, az Oklánd feletti Kustaly és a Vargyas közelében lévő Hegyestetői vár, az ugyanebből a korból feltételezett Kadács vára, Tiburc és az alsórákosi Tepej egy védővonal tagjai voltak a feudális magyar királyság keleti határvonalán.⁶ Ezeket a várakat a XI—XII. század fordulóján építették, többnyire hegytetőkre, kőfallal, lakótorony nélkül, szabálytalan alaprajzzal, a terepfelszínhez igazodva, a lankás oldalon sánccal és töltéssel. Helyenként annak is van nyoma, hogy korábbi földvár vagy római táborhely közelében vagy közvetlen felhasználásával létesültek és kis létszámú őrség használta őket rövid ideig. E várak fennállásának idejéből a kutatás néhány, a XI—XII. század fordulójáról és a XII—XIII. századból való lakótelepet tárt fel félig földbe mélyített lakóházakkal és az életmódra, foglalkozásra utaló tárgyi anyaggal. Ilyen leletek egyelőre Tartód, Budvár, Bögöz, Nagygalambfalva, Székelykeresztúr, Medesér ásatásaiból ismeretesek.⁷ E korból egyházi épületek mind ez ideig nem kerültek napvilágra, különösen fontos azonban Ferenczi Géza megfigyelése, hogy a XIII—XIV. század fordulója idejéből való templomok sok esetben épültek olyan helyen, ahol részint temetkezések mellékleteként 150—200 évvel korábbi régészeti anyag is előfordul.⁸

Később a védővonal keletebbre tolódott. A Keleti-Kárpátok nyugati oldalán emelt királyi várakról már okleveles emlékeink is vannak a XIII—XIV. századból: Kézdiszentlélekről,⁹ Bálványos váráról,¹⁰ Várhegy váráról és a Székelynéz őrutoronyról.¹¹ A mongol támadás idején az udvarhelyszéki váraknak már nem volt hadászati jelentőségük. A királyi jog megszűnése talán a telegdi székelyek itteni elhelyezkedésével függ össze. A háromszékiek viszont, Bálványos, Kézdiszentlélek, még sokáig királyi várak maradtak.

Nemesi udvarház a középkorból épen egy sem maradt fenn, sőt — Vargyas kivételével — a reneszánsz udvarházakról és kastélyokról is csak levéltári adatokból, leírásokból tudunk. Igaz, ezeknek a barokk korban átalakított épületeknek az egykori képe a XVII—XVIII. századi urbáriumok és konskripciók segítségével meglepő pontossággal rekonstruálható, középkorra utaló építészeti előzményeik azonban tényszerűen nem mutathatók ki. Udvarhelyszék birtokos családjai az oklevelekben már a XV. század második felében feltűnnek, úgy látszik azonban, hogy gazdasági körülményeik csak a XVI. század közepe után tették lehetővé jelentősebb udvarházak és kastélyok építését. Mégis nagy a valószínűsége annak, hogy Szentdemeter s talán Vargyas, Székelyderzs, Fiafalva, Homoródszentpál építkezései már korábbi nemesi udvarházak továbbfejlesztésével nyerték el végleges formájukat.

A ma meglevő vagy töredékekből visszakövetkeztethető középkori eredetű emlékek nagy részét a *templomok* alkotják. Vidékünkön ezeknek nemcsak az építése, de a fenntartása is a közösség erejéből történt, s még későbbi időkben is ritka a kegyúri patronálás gyakorlata.

Az egyházi építészeti emlékek számszerűen attól kezdve sokasodnak meg, hogy a vidéken okleveles forrásaink a telegdi székelyeket kezdik emlegetni.¹² A székelyek e csoportjának itteni megjelenését az oklevelek

4. Református templom alaprajza, Aranyosgerend (Entz Géza után)

adataiból megállapítható időhatárok közé tehetjük. Az 1224-es királyi oklevél, amelyben II. Endre a szászok települési határát kijelöli, kelet felől Barót és Daróc helységeit említi, mint ahol a székelyek földjének határa, a „terra siculorum” van. Homoróddaróc említése a Nagyhomoród alsó vidékének, Barót említése az Erdővidéknek székelyek által lakott voltát igazolja közvetett módon. Ennek ismeretében fontos egy korábbi, 1213-ból való adat, amely szerint a székelyek egyházilag a gyulafehérvári püspök fennhatósága alá tartoznak, s az általuk fizetett tized még a beköltözők esetében sem a lovagrendet illeti.¹³ Egy 1270—1272 közé keltezhető oklevélből megtudjuk, hogy Szederjes és Szentkereszt (a mai Felek) faluk¹⁴ „in vicinitate Siculorum de Telegd” — a telegdi székelyek szomszédságában — vannak. Lőrinc és Lesták, akiknek ekkor Szederjessen Szűz Mária tiszteletére, Feleken a Szent Kereszt tiszteletére épített kőtemplomuk van, megyei területen fekvő jószágaikkal egyetemben az „universitas siculorum de Telegd” (a telegdi székelyek közössége) tagjai kívánnak lenni. A telegdi székelyek közössége elnevezés különben egyházi közigazgatási egységet jelölt. 1280-ban ugyanis „siculi in dyocesi Thelegd” (a telegdi egyházi kerület székelyei) igazolnak egy birtokeladást.¹⁵

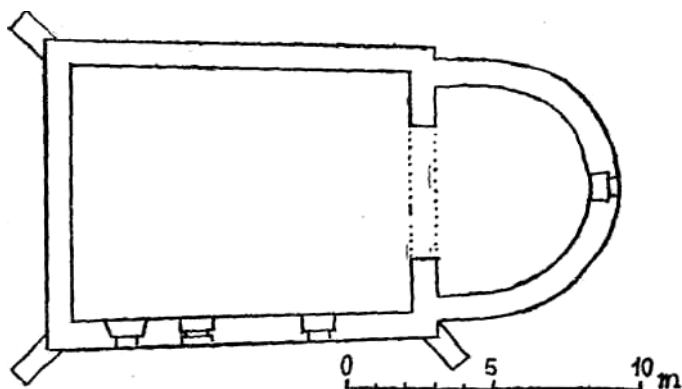
Az egyházi kerület élén a főesperes, a telegdi archidiakónus állott, akiről először 1235-ben van okleveles említés.¹⁶ A telegdi diocesisen tehát a későbbi Udvarhelyszéket (is) kell értenünk. Határát nyugat felől egy 1301-ben kelt oklevél említi Bun és Újlak határának megállapításakor.¹⁷ Az egyházi műemlékek tekintetében fontos egyházi beosztást így már a XIII. századra nézve tisztázhatjuk; erről később a pápai tizedjegyzék pontosan tájékoztat. A telegdi archidiakonátus elnevezés valószínűleg a reformációig volt használatos.¹⁸

A nemzeti szervezeti székely közösség területi, székek szerinti kialakulására a XIV. század első felétől kezdve vannak adataink. Udvarhely környéke széki szervezetét 1357-től, a Székelyudvarhelyen tartott székely nemzeti gyűléstől vehetjük valóságnak,¹⁹ területén később Bardóc- és Keresztúr-fiúszékek alakulnak.

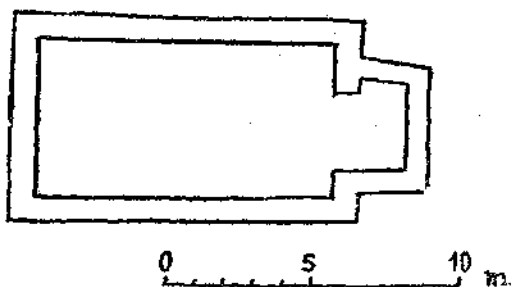
Udvarhelyszéken a XIII. században az Erdély-szerte meghonosodott vidéki templomtípusokat találjuk meg. Ezeket a hajóból és szentélyből álló kettős térfűzés, ritkábban a toronnyal bővülő hármas téralakítás jellemzi, a szentélyek egyenes vagy félköríves záródásúak, kereszt-, illetve negyedgömb boltozattal. Ugyanúgy a részletek kialakítása is egyszerűbb változatokat mutat, a nyílásokat ugyan profilos tagozású keretekkel övezik, de nem pilléres-oszlopos és oszlopfős megoldással, hanem a kapuknál egy vagy két tagozattal, a félköríves ablakoknál egyszerű kőkereteléssel, sőt anélkül is. A kápolnák vagy centrális alaprajzúak, vagy a templomok kettős téralakítását mutatják.²⁰

Udvarhelyszéki emlékeinkre vonatkozóan ezt az egyszerű alaprajzi formát s a nyíláskeretek egyszerűbb megoldásait találjuk meg. Az egyenes szentélyzáródású templomtípusra a székelyudvarhelyi kolostortemplom, a félköríves apszisú szentélyre Bögző, Dobó, Firtos, Homoródmás stb. példáit idézzük. Különös, hogy a szomszédos szász területen annyira gyakori háromhajós, bazilikális templomtípus (Apold, Kaca, Homoróddaróc, Mirkvásár, Szászugra, Halmágy) analógiáit nem találjuk meg. Gazdagabb alaprajzi formák egyedül Székelykeresztúron mutatkoznak, ahol az ásatás kettős homlokzati torony alapfalait hozta napvilágra. Az ásatási anyag és az analógiák itt egyaránt a XII. század felé utalnak,²¹ bár az építés később is történhetett. Felsőboldogfalva első építésből eredő szentélye egyenes záródású, s nem épült később a XIII. század elejénél. A firtosi vár templomához és külső kápolnájához félköríves záródású szentély csatlakozik, ugyanezt a formát mutatja a kőmezei kápolnarom és Dobó romtemploma is. Négykaréjos alaprajzot találunk a székelyudvarhelyi Jézus-kápolnánál és a még föld alatt levő száldobosi kápolnaromnál. Korhatározó kőfaragványok e helyekről eddig nem kerültek elő.

A korai emlékek gyér volta azzal magyarázható, hogy eddig csak néhány templom esetében került sor alaposabb kutatásra. Feltételezzük, hogy Udvarhelyszéknek a középkorban jelentősebb helységeiben (Székelyudvarhely, Bögző, Nagygalamfalva, Homoródszentmárton, Homo-

5. Református templom alaprajza, Marosszentanna (Entz Géza után)

6. Szent János-kápolna, Kis-Kászon völgye (alaprajz, Székely Zoltán után)

ródszentpál, Szentlélek, Korond, Szentmihály) a templomok alapos kutatása a kora középkor építészetére nézve jelentős eredményre vezetne.

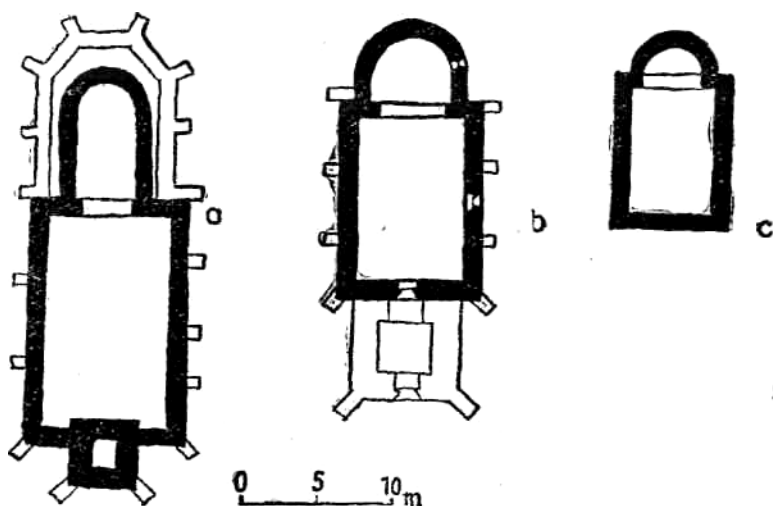
Műemlékeinknek egy kis csoportjánál, ahol átmeneti stílusjegyek nélkül találunk késő román kori elemeket, kőfaragványaik alapján feltételezhetjük a XIII. század végénél korábbi eredetet. Ezek félköríves kapuzatának ívbéletén jelennek meg a hengertagos és sarkantyútagos profilok: Homoródszentmárton egykori nyugati és déli kapuján, Rugonfalva és Jánosfalva félköríves nyugati kapuján, mégpedig gazdagabb tagozással, mint ahogy ugyanazok Csíksomlyó, Altorja templomainál jelentkeznek. A fenti korai csoporthoz sorolhatjuk a székelyudvarhelyi kolostortemplom Orbán Balázs által leírt köríves, növényi díszes ablakkereteit, Énlaka indadíszes párkánytöredékét és hengertagos kapukeret-töredékét, Homoródkarácsonyfalva ívsoros faragású párkánydarabját. Böngöz templomát a hajó terébe kissé beugratott torony²² és a megtalált, de még fel nem tárt félköríves szentély alapján soroljuk ide.

Külön csoportot alkotnak az átmeneti stílusú emlékek. Ezek esetében azonban nem két elkülönülő „tisza” stílust, hanem egy folyamatot érzékelünk: a kora gótika belopózását és térhódítását a romanika formavilágába, két stílus együttélését és egybemosódását. Az alaprajzi formát és szerkezetet itt még a román stílus határozza meg, a kőfaragványokon azonban már a gótika stílusjegyei érvényesülnek.

Átmeneti stílusú emlékeink alaprajzára két emléket idézünk, s ezek egyúttal két alaptípust képviselnek: az egyik Homoródkarácsonyfalva, félköríves apszisú, negyedgömb boltozatú szentéllyel és átmeneti jellegű kapuzatokkal, a másik Felsőboldogfalva második építkezésből származó templomának egyenes záródású szentélye, hajóján szintén átmeneti stílusú kapuzatokkal. Más helyeken (Homoródjánosfalva, Oklánd, Rugonfalva) csak a hajók maradtak meg, kőkeretes kapuikkal, a szentélyek formája egyelőre nem ismeretes.

Ezeken az építkezéseken a hajó nyugati és déli kapuit mindenütt kőkerettel szegélyezték, s homokkőből vagy a Lövete és Homoródjánosfalva közti vidéken termelhető dacittufából, ritkábban andezitből faragták. A kőkeretek aránylag nagy számban maradtak fenn eredeti helyükön, de fellelhetők másodlagos beépítésben vagy töredékes állapotban is. Négy templomon találunk két-két átmeneti stílusú kaput; egyikük félköríves, másikuk csúcsíves alakítású (Felsőboldogfalva, Homoródkarác-

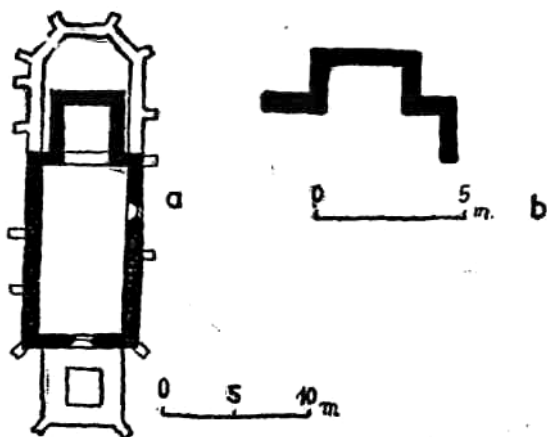

7. Félköríves szentélyű templomok: Bögöz (a), Homoródkarácsonyfalva (b), Firtos (c)

csonyfalva, Korond, Oklánd). Nyolc templomnál csak egy-egy ilyen kapu maradt meg, közülük négy csúcsíves (Bögöz, Nagygalambfalva, Székelydálya, Szentmiklós), négy félköríves (Bibarcfalva, Erdőfüle, Homorodjánosfalva, Rugonfalva). A profilok egyformán átmeneti jelleget mutatnak. Két templomon csak félköríves (Homoródszentmárton, Szentlélek), egyen pedig csak csúcsíves kaput alkalmaztak (Patakfalva), e csoporthoz tartozó profillal. Egy templom három kapuhoz tartozó töredékeiből (Olasztelek) már nem tudjuk megállapítani, hogy nyílásuk milyen lehetett. Ebbe a körbe átmeneti típusú ablakaik alapján még két templomot sorolhatunk (Székelyderzs, Székelykeresztúr). Így egy egész periódust, a XIII. század második felétől a XIV. század első negyedéig tartó folyamatot tudunk kitapintani. Ez idő alatt 18—20 templomot építettek késő román és kora gótikus stílusban. Tulajdonképpen ez az első nagy építészeti fellendülés ezen a vidéken, tanúságaként annak, hogy a faluközösségek népét akkor már mozgósítani lehetett a kor stílusához igazodó, maradandó kőtemplomok építésére.

A kor félköríves és csúcsíves kapuit szorosan összekapcsolják profilformáik. A jánosfalvi nyugati kapun más a profil az ívbélleten, mint a szárazon (talán fejezetes volt?), másutt a tagozatok megszakítás nélkül keretelik a nyílásokat. A megjelenő profilok típusai: 1. sarkantyútagok közé fogott hengertag (Homoródszentmárton); 2. ugyanez külső hengertaggal párosítva (Oklánd, Karácsonyfalva, Rugonfalva); 3. sarkantyútagok közé — esetleg aszimmetrikusan — fogott korai körtetag (Karácsonyfalva, Olasztelek); 4. egy vastos hengertag (Felsőboldogfalva, Székelydálya, Oklánd és sok helyről töredék); 5. három tömören egymáshoz tapadó hengertag a szárkő élén (Olasztelek, Nagygalambfalva); 6. vályúzatokkal fellazított hengertagok (Szentlélek). A profilok formája

8. Egyenes záródású szentélyalapfalak Felsőboldogfalván: második építés (a), első építés (b)

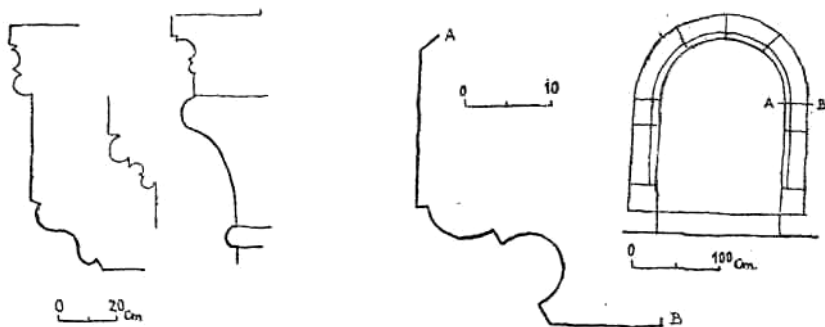
részben már a gótikába vezet át, amelyben sok esetben tovább élnek az átmeneti formák.

A hajók átmeneti típusú kis ablakait olykor, a bazilikális templomokhoz hasonlóan, magasan helyezték el (Nagygalambfalva), olykor pedig alacsonyan (Székelyderzs). Keresztúron a keleti falon is ablakok nyíltak. A hajót és a szentélyt diadalív választotta el egymástól, amely esetleg vállköre támaszkodott. A templomépületek külső aspektusát a magas oromfalak és a kettős téralakítást érzékeltető különálló és alacsony szentélyfedés határozta meg. A falakat folyami görgetegköből vagy válogatott lapos kövekből rakták, mészhabarskötéssel.

A templomokat a faluközösségek építették, néha az egy plébániához tartozó több falu együtt. A közös építés emlékét sok helyen megőrizték. Az építők képzettségére utalnak a szerkesztett alaprajzok és profilok a kőfaragványokon. Elhelyezésük vagy a települések középpontjában, vagy azok szélén, a szomszéd falu felé eső oldalon történt (Nagybacon, Szentlélek). Előszeretettel építettek magasabb helyekre és a dombhajlatok lapályos részére, de sohasem árterületre. Kétségtelen, hogy a templomokat már akkor cinterem övezte, temetővel; több helyről van adat arra, hogy a temetkezések másfél-két évszázaddal korábbiak a ma ismert templomoknál.

Az első időszaknak ezek az építészeti emlékei különben már abban a korban megszabták az ember lakta táj képét: magas oromzatukkal még torony nélkül is messze kiemelkedtek az akkori települések alacsony, kunyhószerű házai közül.

Az Udvarhelyszék plébániáiról készített első, 1332—1334-es pápai tizedjegyzékekben²³ található felsorolás 40, nagyjából biztosan azonosítható falut nevez meg. Egy szervezetében már régebben kialakult egyháZRészt ismerünk meg így: a telegdi archidiakonátus erdőháti kerületét

9. A gyulafehérvári székesegyház déli kapujának profilmetszetei (Herzig Jenő után)

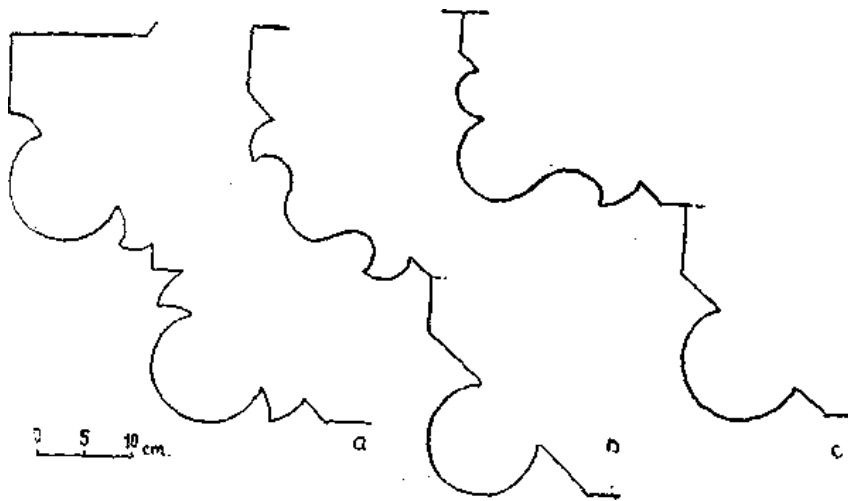
10. A túri református templom nemrég feltárt nyugati kapuja

és a fehérvári főesperesség Sepsi kerületének egy részét, a Bardócszék vidékére eső plébániákat. Ha azonban egybevetjük az említett plébániákat a XIV. század elejéig templommal rendelkező helységekkel, kitűnik, hogy a 18—20 egyező helységgel szemben 20—22 olyan helységről is van írásos adatunk, amelyből nem maradt ránk korabeli templom emléke. Itt a korábbi nyomokat főként a későbbi építkezések törölhették el. Ugyanekkor — a megvizsgált településeken kívül eső korai kápolnákat nem számítva is — 5 olyan középkori falut ismerünk, ahonnan ez időből való építészeti emlékünk maradt, noha azok a pápai tizedjegyzékben plébániaként nincsenek említve (Dobó, Erdőfüle, Homoródjánosfalva, Oklánd, Rugonfalva).

Bár a tizedjegyzék elsősorban arra bizonyíték, hogy Udvarhelyszék 40 falujában szervezett módon biztosítva volt a név szerint felsorolt papok jövedelme, azt is feltételeznünk engedi, hogy ezekben az egyházi közösségekben ugyanilyen keretek között a templomok építésére és fenntartására szolgáló anyagi alapok is megvoltak, tehát az építkezések szervezeten történhettek. A XIV. század első harmadában így még óvatos becslés mellett is legalább 50 templom meglétével számolhatunk,²⁴ s nyilván már akkor voltak olyan filiák, amelyek az anyaegyház templomát használták.²⁵

A helységeket egybevető vizsgálatunkból az is kitűnik, hogy ebben az időben sem azok a falvak, amelyekből templomot tudunk felmutatni, de amelyek a tizedjegyzékben nem szerepelnek, sem azok, amelyek a jegyzékben megtalálhatók, de korábbi vagy egykorú templomaikról nincs tudomásunk, nem tömörülnek meghatározott területre. A falvak területi eloszlása tehát már ekkor nagyjából ugyanaz, mint a későbbi századokban. Az viszont szembetűnik, hogy a tizedjegyzékben említett plébániák és a korai templomokat részben vagy nagyjából megőrzött helységek leginkább a Küküllő völgyében, a Zetelakától Székelykeresztúrig terjedő szakaszon fedik egymást.

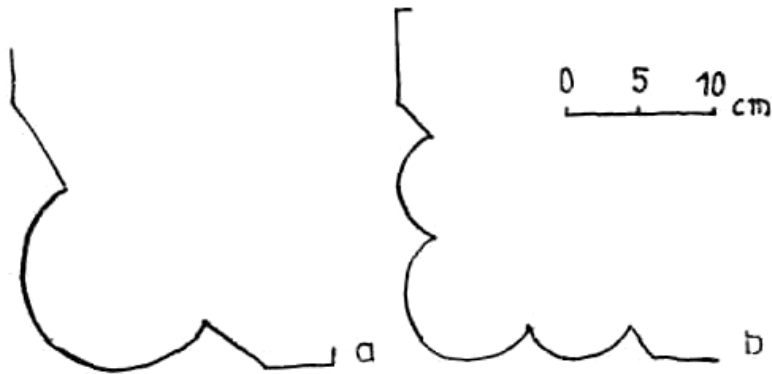
A XIV. század első harmadának átmeneti stílusú építészetét egyben mint a kora gótika jelentkezésének időszakát tekintettük át. Ennek gazdagságához viszonyítva Udvarhelyszéken az érett gótika kora csak töre-

11. Béletprofilok félköríves kapukon: Homoródszentmárton. (a), Rugonfalva (b), Oklánd (c)

dékekből ismerhető meg, és az építőlendület hanyatlását mutatja, vagy pedig a legtöbb plébániának már megvolt a temploma. Az a néhány tárgyi bizonyíték, mely jelenleg rendelkezésünkre áll — a dályai befallazott csúcsíves kapu és ablakok, Tarcsafalva templomának keskeny, osztósudár nélküli csúcsíves ablakai, a felsősófalvi templom nyugati kapuja stb. —, még nem elegendő arra, hogy az érett gótika stílusában történt nagyobb építkezéseket feltételezzünk. Székelykeresztúron a nemrég feltárt támpilléres külső alapfalak lehetnek egy már gótikus architektúrájú épület maradványai, de származhatnak a keleti fallal együtt korábbi időből. Egyelőre tehát nem tudjuk kitapintani a gótikus épületszerkezet, a sokszögzáródású szentély megjelenésének időpontját. Mai ismereteink szerint egyedül a nagygalambfalvi templom szentélye épült a XIV. század második felében; falpillérekre támasztott kőbordás boltozatát a megmaradt töredékekből rekonstruálhatjuk, az Anjou-liliomos pajzs, a körtetagos profilú borda, a keskeny csúcsíves ablakok pedig támpontot nyújtanak a XIV. századi építészet jó színvonalának feltételezéséhez is.

A XIV. században csak az építkezések üteme csendesedik, ekkor kerül azonban sor a falképfestés első nagy fellendülésének korszakára Udvarhelyszéken. Falképsorokat vagy töredékeket 15 templomból ismerünk: Bibarcfalváról, Bögözből, Erdőfüléről, Farcádról, Felsőboldogfalváról, Homoródjánosfalváról, Homoródszentmártonból, Küsmödről, Nagygalambfalváról, Oklándról, Székelydályából, Székelyderzsből, Székelykeresztúrról, Rugonfalváról és Szentdemeterről (kettőt közülük már csak másolatból és leírásból), továbbá 7 templom: Agyagfalva, Énlaka, Homoródkarácsonyfalva, Magyarhermány falképei még mészréteg alatt vannak, Szentábrahám, Szentmihály és Tarcsafalva freskói ismeretlenül pusztultak el. Huszka József feltáró, Radocsay Dénes rendszerező, Vasile

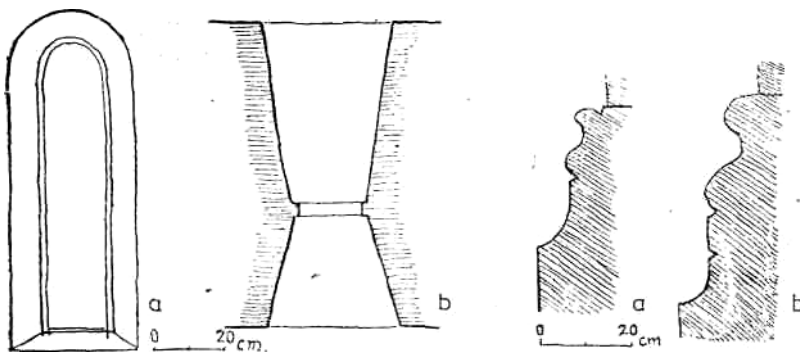

12. Bélletprofilok csúcsíves kapukon: Oklánd (a), Nagygalambfalva (b)

Drăguț értékelő és az újabb kutatásokat, restaurálásokat szorgalmazó munkássága révén ezek a falképek ma mint Udvarhelyszék középkori művészetének legrangosabb emlékei állnak előttünk, s az egyetemes művészettörténetben jelentős hely illeti meg őket. Nem csoda, hogy kutatásuk háttérbe is szorította maguknak az építészeti emlékeknek a tanulmányozását.

A XIII—XIV. század fordulója táján, majd a későbbben épült templomokat nem közvetlenül elkészültük után és nem egyszerre díszítették falképekkel. Az teljesen a véletlen mülk, hogy, milyen korból milyen témák maradtak ránk a templomok különböző falrészein, mégis érzékelhető, hogy különböző időszakokban más-más témák voltak kedveltek, s ezek jelentőségüknek megfelelően a templomok más-más helyére kerültek.²⁶ Az eljövendő feltárásoktól várható, hogy az ikonográfiai programok tekintetében az esetlegességek bizonytalanságát eloszlassák.

Falképeink között legkorábbiak a *Szent László-legenda* jelenetsorai, ezek mindig a hajó északi falának legfelső sávján helyezkednek el. Jellemző, hogy innen mindeddig más téma nem került elő. A két legkoráb-

13. Román kori ablak a héjjasfalvi református templom hajóján

14. Lábazati profilok a homoróddaróci evangélikus templom nyugati homlokzatáról (a), toronyaljáról (b)

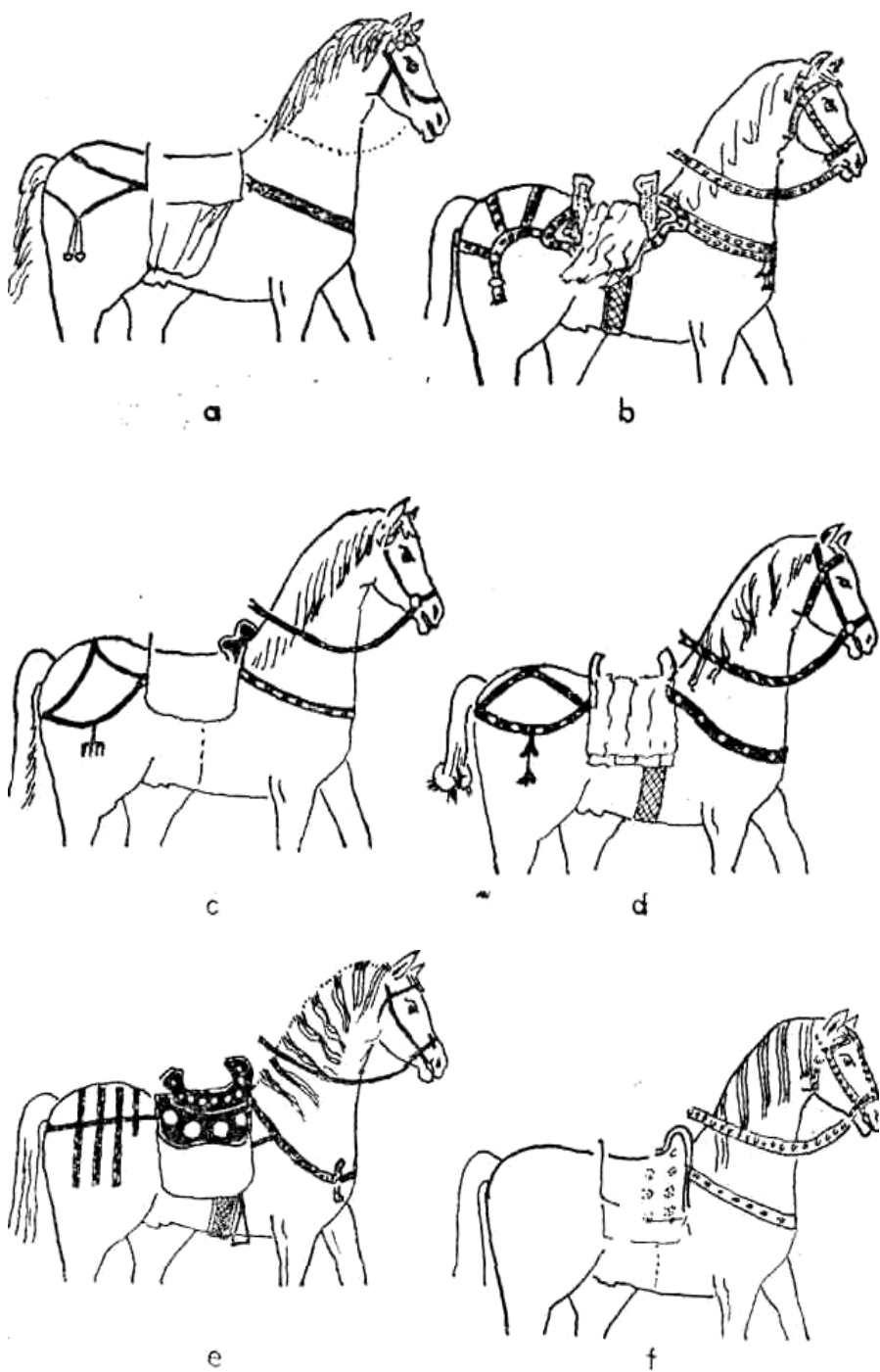
bin, Bögözben és Homoródszentmártonban a jelenetsor a nyugati falon kezdődött, Erdőfűlén, Bibarcfalván az északon. Hasonlóan a háromszéki legenda-ábrázolásokhoz, ezeknek közös vonása, hogy lehangsúlyosabb és leginkább életszerű részük a Felvonulás-Ütközet-Üldözés egybefogott jelenetsora. Egyetlen kivétel a derzsi legenda-ábrázolás, ahol ezt a hangsúlyt nem látjuk, itt az egész ciklus elvontabb, meseszerűbb, mint az előbbiek. Valószínű azért, mert ez a legkésőbbi: 1419-ben készült Ungi Pál megrendelésére, akinek a derzsiakkal való kapcsolatáról azonban egyelőre semmit nem tudunk. Oklándon a legenda az északi fal mésztege alatt rejtőzik, nagyon megrongált állapotban. A jelenetsort talán Székelykeresztúron is megfestették. A XIV. század elejétől 1419-ig terjedő időből összesen hét megfestett Szent László-legendát tarthatunk számon; érdekes, hogy a Küküllő völgyétől északra Udvarhelyszéken eddig még nem került elő.

A középkori egyházművészetben a falképen megelevenedő téma és a megjelenítés módja nagyrészt független volt attól a helytől, ahol megfestették, és a közösségtől, amelynek készült. Ennek ellenére a Szent László-legendáinak gyakorisága a székely társadalom jellemző körülményeinek ismeretében felveti a kérdést: mi lehetett a megrendelő indítéka, a festő helyi igényekre figyelő szándéka, s milyen közösségi értelmezést kínál a létrejött mű, a megfestett legenda? Valószínű, hogy a téma kiválasztásában Szent László kultuszán keresztül két szándék öltött közös kifejezési formát: a lovagszent kultuszának egyházi támogatása, valamint a székely közösség önkifejezése. Az egyház fontosnak tartotta a nem keresztény, nomád népek támadásaival szemben azt, hogy László király példájával harcra buzdítsa az örökös és a katonai szolgálat mindennapi valóságában élő székelyeket. Később aztán, amikor a székelyek az ősi szabadság fenntartását épp a hadi kötelezettségek teljesítésére hivatkozva követelték, bár a hadi szolgálatra akkor is szükség volt, már nem volt kívánatos a szabadságjogok követeléséig fokozódó harci öntudat. Talán ez magyarázza azt, hogy amint megfigyeltük, a László-legendát a későbbi időben már nem festették, s ahol volt, ott is könnyen feláldozták a késő gótikus boltozatok építésekor.

A Szent László-legendáknak mindig nagy megjelenítő erővel, valóság-hűen ábrázolt három említett jelenete a székely közösségek életformájára, fegyverforgató életmódjára utal. A lovasok csatarendjében, az ütközet mindent elsöprő lovasrohamában s az ellenséget megsemmisítő üldözésben a hadban szolgáló székelyek saját haditetteiket kívánták látni és felidézni, amikor a székely ispán, a kapitányok és hadnagyok vezetésével ők is ugyanúgy rohantak kunra, uzra, tatárra, majd törökre. A falképet megrendelő közösségeknek ezt az igényét a korabeli festők megértették és teljesítették, a megfestett apró részletek — főképp a lovak, lószerszám, fegyverek ábrázolása — éppúgy igazolják ezt, mint a képciklus egésze.

Az elterjedt László-legendák mellett más ikonográfiai téma legfeljebb két-három templomban fordul elő.

A *Margit-legendáknak* Bögözben és Homoródszentmártonban — bizonyára egymással összefüggésben — az északi fal középső sorában kapott helyet, majdnem azonos ábrázolásban, lineáris stílusú, megszakítatlan jelenetsorban. A hitében állhatatos vértanú szenvedéssorozatának megrázó

15. Lószerszám- és nyereg-ábrázolások falképeken: Bögöz (a), Bibarcfalva (b), Homoródszentmárton (c), Erdőfüle (d), Székelyderzs (e), Rugonfalva (f). A sörény és a fark rajza szintén a falképekről való

képei hasonló állhatatosságra buzdítottak a mennyei jutalom elnyerése reményében.

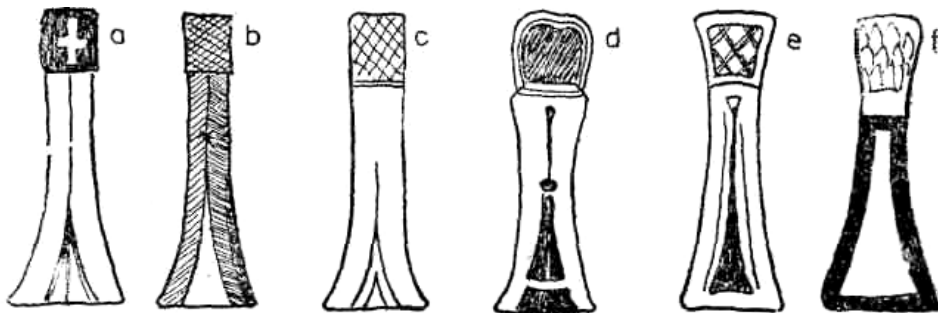
Szintén a XIV. századból való az ikonográfiailag gazdag, epizódjelenetekkel élénkített bögözi *Utolsó ítélet* az északi falon, a harmadik képsorban. A kép központi alakja a trónoló Krisztus, jobbján az üdvözültek, balján a kárhozottak csoportja. Az északi falnak ugyanezen a helyén ebből a témakörből Erdőfűlén csak a főalak jelenik meg, a *Maiestas Domini*, jobb oldalán nem azonosított jelenet, bal oldalán pedig *Mária a gyermek Jézussal*. Az északi falon Bögözben eredetileg egy negyedik — legelső — falképsor is volt. Nagygalambfalván az északi falon a XIV. század második felére keltezhető három téma jelenik meg: *Árpádházi Szent Erzsébet*, *Mária megkoronázása* és *Szent Dorottya*, mindegyik szépen festett keretben, gondosan megkomponálva. Dorottya alakja Bögözben is az északi falon található.

A XV. században annyira közkedvelt *Királyok imádása*²⁷ Rugonfalván az északi falon, Felsőboldogfalván a diadalív mellett, a keleti hajófalon található; mindkettő csak nemrég került napvilágra. A kompozíció sémája mindkét helyen ugyanaz, a jelenet beállítása viszont fordított helyzetű.

Felsőboldogfalván és Farcádon az északi falon egyelőre csak meghatározhatatlan jelenettöredékekről tudunk, témájuk azonban láthatóan különbözik az eddig bemutatottaktól. Székelykeresztúron ugyanitt az *Apokalipszis* két jelenete látható, talán már a XVI. század elejéről.

A hajók déli falán eddig kevés falkép bukkant elő, legteljesebb Székelyderzs 1419-ben festett képsora: a tematikailag nagyon ritka *Saul megtérése*, valamint *Szent Mihály* és három *Püspökszent* magas művészi szinten megelevenített alakjai. Az oklándi templom déli falán — most elfedve — *Péter és Pál* alakja rejtőzik, Küsmődön a *Madonna*, a templom védőszentje, esetleg donátorábrázolással.

A hajó keleti falán, a diadalív mellett Székelykeresztúron korai eredetű *Püspökszent* jelenik meg, itt festett árkádsor alatt több püspök-alakot ábrázoltak a XIII—XIV. század fordulója táján. Felsőboldogfalván a XV. században a keleti fal egyik oldalára a *Kálvária* (?) került, mellette *Veronika kendőjének* a szent alakját is megjelenítő ábrázolása (Bögözben ez utóbbi téma — de a szent alakja nélkül — az északi falon látható), a másik oldalon a már említett *Királyok imádása*. A magyar

16. Tegezformák falképekről: Erdőfüle — magyar (a), Erdőfüle — kun (b), Bicsarófalva (c), Homoródszentmárton — kun (d), Sepsikilyén (e), Maksa (f)

szentek alakjait Erdőfülén az északi fal keleti végén festették meg (*Szent István, Szent Imre és Szent László*), mellettük a diadalív éléről a leírás más „szent királyokat” is jelez.

A szentélyekből falképeket csak a XV. század közepe utáni időből ismerünk, mert kettő kivételével maguk a szentélyek is későiek. Egységes, átgondolt ikonográfiai programot csak Homoródszentmárton képsora nyújt (a többi szentély-falkép csak töredékesen maradt ránk), itt a boltfiókok csúcsíves mezőiben északon *Szent Kristóf*, mellette a krisztológiai ciklusból a *Passio* két jelenete: a *Kálvária* és a *Sírbatétel* látható. A déli falat az *Utolsó ítélet* két jellemző képe: az *üdvözültek* és a *kárhozottak* serege foglalja el. Székelydályán az *üdvözültek serege* (egyések szerint a Margit-legenda) töredéke már XVI. századi. Derzsben a *Kálvária* egy másolatból ismert része és két angyalfej, Szentdemeteren *két apostol* álló alakja, Jánosfalván egy még nem azonosított témájú töredék (*Passio?*) található a szentély falán.²⁸ E részletekből és töredékekből is megállapítható, hogy a középkor végén tematikai szempontból az udvarhelyszéki falképfestésben szintén a biblikus témák voltak kedveltebbek.

Külső falfestés nyomaira csak elvétve bukkanunk. Karácsonyfalván és Felsőboldogfalván egyelőre csak tudomásunk van ilyenekről. A székelyudvarhelyi vár hajdani kolostortemplomának bejárata felett Lakatos István a XVIII. században *Mária* alakját látta, ez ebben az esetben a védőszent ábrázolása volt. Székelydalya északi hajófalán *Szent Kristóf* alakját kétszer festették meg (egymásra), a XIV. és a XV. században.

Ismeretlen falképek pusztulását a szakirodalom Szentábrahámról jelzi, Agyagfalva templomában pedig lappangó ábrázolásokról tud. Kutatásaink nyomán az elpusztultak sorát Énlaka, Szentmihály, Tarcsafalva, a még feltárássra váró ismeretlen falképeket Homoródkarácsonyfalva, Magyarhermány falképeivel egészíthetjük ki. Arról sem szabad megfeledkeznünk — főként javítások esetében —, hogy falképek létevel minden középkori eredetű templomban számolni kell.

Ikonográfiai szempontú áttekintésünket nem zárhatjuk le anélkül, hogy ne figyelnénk fel arra, ami az erdélyi falképfestésben gyakoribb témák közül Udvarhelyszékről hiányzik. A sárkányölő *Szent György* alakjának közkedveltsége általában a László-legendáéval vetekedik, de az általunk vizsgált területen egyáltalán nem került elő. Úgy tűnik, hogy ahol egyiket megfestették, ott a másik nem szerepel.²⁹ Ugyancsak hiányzik a *Katalin*-, a *Borbála*-, a *Szent Ferenc*-legenda. A krisztológiai sorozatból, Erdély más területeihez viszonyítva, ritkábbak a *Passio* jelenetei és a templom védőszentjének ábrázolásai. Lehet, hogy ezek a teljesen elpusztult táblaképanyagban lettek volna fellelhetők.

Udvarhelyszék középkori eredetű műemlékeinek zöme a késő gótika korából, a XV. század közepétől a XVI. század közepéig terjedő időből való. Ezek az emlékeink az építészet eddig nem látott fellendüléséről tanúskodnak, amelynek csúcspontja a századforduló tájára esik. Közben ugyan a reneszánsz stílus is megjelenik és egyre mélyebb gyökeret ereszt, az alaprajzi és szerkezeti formákat azonban továbbra is a gótika határozza meg, annyira, hogy hatása a XVI. század közepéig mindenütt érvényesül, a templomépítésben pedig még ezen az időhatáron túl is megmutatkozik.

Az egyetemes fejlődést Európa-szerte ebben a korszakban a polgári közösségek egyházi és világi építkezései, a szerzetesrendek építő tevékenysége, a világi és egyházi arisztokrácia és vagyonos réteg magánépítkezései és mecénássága, a központi hatalom, valamint a városi és faluközösségek védelmi célzatú építkezései határozzák meg. A sajátos helyi viszonyokhoz igazodva ugyanezek a tényezők jellemzik a Székelyföld, így Udvarhelyszék középkor végi művészetét is. E tényezők befolyása nemcsak az egyetemes fejlődés iránya felől, hanem emlékeink felől közelítve is megmutatkozik. Az építőmesterek, kőfaragók mellett szóhoz jutnak a társművészetek művelői is: a falkép- és táblaképfestők, miniatúrok, fafaragók, szobrászok, bronzművesek, ötvösök, a textilmunkák mesterei. E sokrétű művészi tevékenységben részt vesz a székely közösség jó néhány tagja, sőt a közösség egésze is; a kisebb rész mint alkotó, s teljes számban mint megrendelő. A közösség különben most már sokkal kitapinthatóbban benne él az európai művelődés áramlatában, mint a korábbi évszázadokban. Jól lemérhető ez magukon az emlékeken, különösen a reneszánsz stílus feltűnése idején.

A késő gótika építőlendületét a templomépítések adatai beszédesen szemléltetik. A máig épen maradt templomok száma ugyan megdöbbenően kevés: mindössze három templomban áll ma is a hajó és a szentély boltozata (Homoródjánosfalva, Székelyderzs, Szentdemeter), s továbbra is hatnak a gótikus boltozata csak a szentélyben maradt meg (Bögöz, Farcád, Rugonfalva, Székelydália, Székelykeresztúr, Szentlélek). De a kutatás adatainak összesítéséből kitetszik, hogy a késő gótika korában Udvarhelyszéken nem kevesebb, mint 60 templom épült, illetve épült át jelentősen.³⁰ Teljesen új templomot 26, tornyot 14 helyen építettek, a többi esetben átépítésről van szó.

Az említett 60 építkezést előzményeik tekintetében vizsgálva, a következő eredményre jutunk:

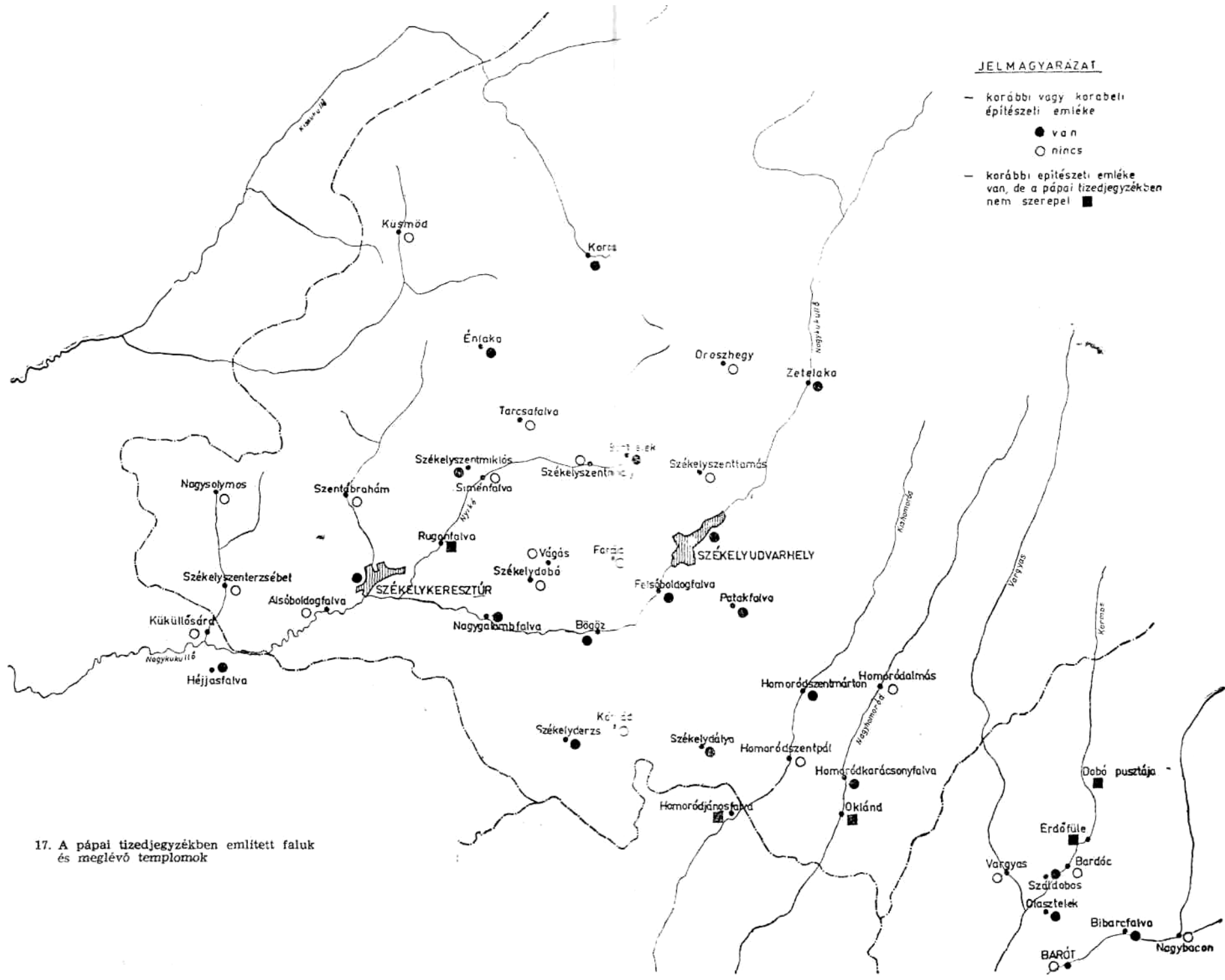
34 templomnál nem tudunk korábbi építkezést kimutatni.

26 templomnál viszont bizonyosan volt korábbi építkezés.

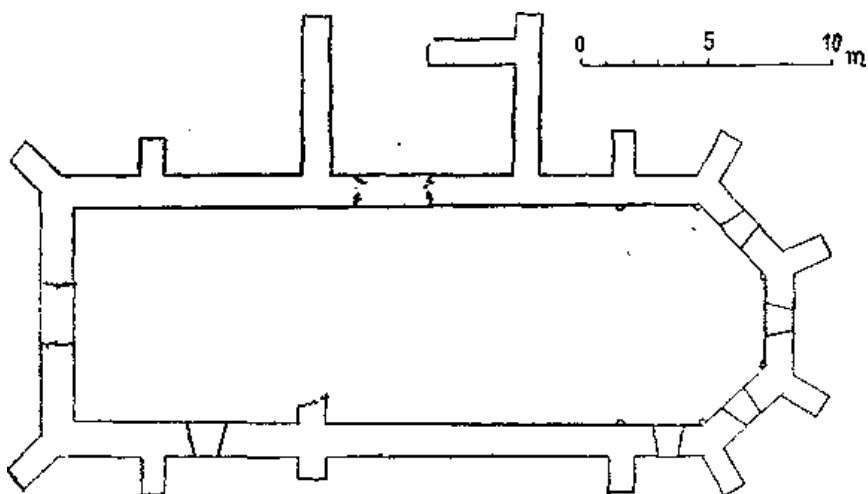
Ha az építkező plébániákat a pápai tizedjegyzékben való szereplésük szerint csoportosítjuk, kiderül, hogy az 1332—34-es tizedjegyzékben 32 szerepel ugyan a most építő plébániák közül, de igen magas (28) az addig plébániaként nem ismeretes, ám most építkező egyházi közösségek száma is.

A késő gótika korára tehát elsősorban az jellemző, hogy sok kis faluban építkeznek, ahol eddig vagy egyáltalán nem volt templom, vagy ha volt is, az építészeti szempontból nem lehetett jelentős. Szám szerint 21 olyan faluban építkeznek ekkor, ahol előzménynek nyoma nem maradt ránk, s ezeket a falvakat mint korábbi plébániákat a pápai tizedjegyzék sem említi. Számadataink eszerint a kisebb települések feltörekvését és önállósodását bizonyítják.

A régebbi, templomos plébániák fejlődését az átépítések statisztikája szemlélteti. A vizsgált időszakban, a késő gótika korában 20 templom korábbi hajójához építenek új szentélyt, 18 esetben a régi hajót is átépítik gótikus stílusban (falmagasítás, boltozás, támpillérsor). Az új szentélyek és átépítések többsége a népesebb, központibb fekvésű helységekre esik.

17. A pápai tizedjegyzékben említett faluk és meglévő templomok

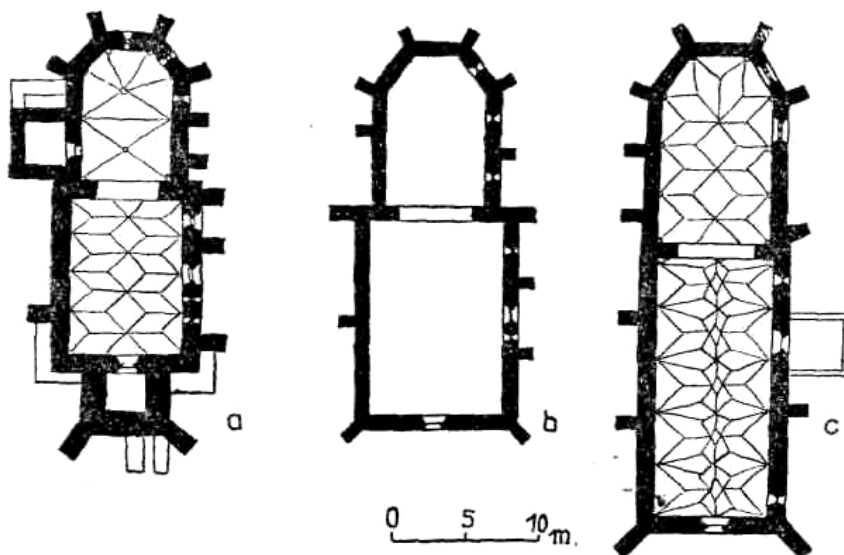

18. Moldvabánya (Baia) ferences romtemplomának alaprajza (Grigore Ionescu után)

A késő gótika időbeli határait az emlékek évszamos faragványairól most már közvetlenül is leolvashatjuk: Szenterzsébet 1402 (vagy 1451?), Székelykeresztúr 1458, Homoródkarácsonyfalva 1496, Nagybacon 1508, Homoródjánosfalva 1522. Az évszamos emlékek sorát egyrészt a korabeli okleveles adatokból (Küsmöd 1446, Lengyelfalva 1533), másrészt a későbbi iratokban megőrződött, de tegyük hozzá: számunkra ellenőrizhetetlen építési évszámok alapján is bővíthetjük: Homoródújfalva 1481, Lengyelfalva 1500, Szentegyházásfalva 1503 (a templomát ábrázoló pecséten), Korond (római katolikus templom) 1533, Szenttamás 1555, Barót 1564. Az építkezések befejezésének közvetett adataként feltételeesen számon tarthatjuk az 1437—1555 közötti évekből ismert 12 évszamos harangot is.

A késő gótikus templomok alaprajzi formáit illetően nem sok változatosság mutatkozik. Két vagy három tér és építészeti tömeg kapcsolódik egymáshoz kelet-nyugati tengellyel: egyszerű téglalap alakú hajóhoz sokszögzáródású szentély csatlakozik, északi oldalán az elmaradhatatlan sekrestyével, esetleg a hajó nyugati homlokzatához épített toronnyal. Más vidékekhez hasonlóan a hajó és a szentély kapcsolatában három változatot figyelhetünk meg. Legritkább a kora és érett gótika jellemző alaprajzi típusa, a hajónál arányosan keskenyebb szentély. Más vidékekhez viszonyítva sokkal gyakoribb a hajóval egy szélességű szentély, ezt nemcsak az új építkezéseknél találjuk meg, hanem azoknál a templomoknál is, ahol az új szentélyt a késő román hajó szélességéhez igazították. A harmadik típusnál a szentély valamivel keskenyebb, mint a hajó, bár a korábbi hajószélességhez való igazodás itt is megmutatkozik.

Homoródkarácsonyfalvát és Szentmiklóst kivéve a késő gótika korában minden korábbi szentély helyett új szentélyt építettek, s többnyire

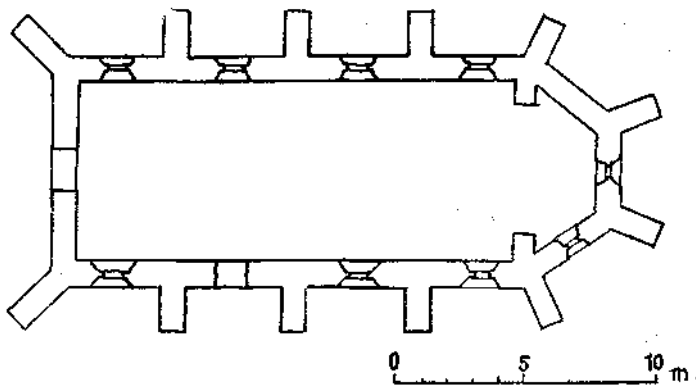

19. Késő gótikus templomalaprajzok: Nagyalambfalva (a), Küsmöd (b), Homoródszentmárton (c). (Az *a* és *c* hajói korábbiak)

a hajókat is a késő gótika ízlésének megfelelően alakították át. A román kori hajók vaskos falaikkal alkalmasak is voltak az új boltozat súlyának hordozására. Rugonfalván a hajót meg is nyújtották, Székelykeresztúron az új diadalív kialakításához köpenyfallal korrigálták a hajó keleti falát. Az új boltozáshoz a hajófalakat mindenütt magasítani kellett, jellemzően mutatja ezt Bögözben a háromszor magasított nyugati oromfal. Legtöbb esetben nem tartották szükségesnek, hogy a támpilléreket a belső boltozat kötött rendjében építsék a korábbi hajófalakhoz. A korábbi ablakok helyett vagy mellett széles csúcsíves ablakokat nyitottak, néhol a régi bejárati kőkereteket is kiváltották. A Szentdemeterrel közvetlenül szomszédos Nagykendről például olyan ajtószárkő-töredéket ismerünk, amelyen a kőhasáb egyik élén átmeneti, sarkantyútagos, másik, átellenes élén késő gótikus, körtetagos profilt faragtak ki, Homoródszentlászlón egy vályúzatos kő másik oldalán reneszánsz profilt találunk. Három templomról tudjuk, hogy nyugati kőkarzata is épült. Agyagfalván és Szentmihályon ezek elpusztultak, Székelyderzsben azonban ma is áll a boltozattal épített kőkarzat.

A középkor végén a tornyok elhelyezése kétféle: építették őket közvetlenül a templomtesthez a nyugati homlokzatra és külön, kaputoronyként a cinteremfalba foglalva. Valószínű, hogy a torony elhelyezését a terepfelszín körülményei is befolyásolták, de az utóbbi esetben már a védelem szempontjai is érvényesültek.

Bár középkor végi templomaink kivételükben a lehető legegyszerűbbek, a gótika jellemző eleme, a gyámokra támasztott bordás boltozat nagyon gyakori volt. Ép boltozat ugyan kevés őrződött meg, de a gyámkövek, bordatöredékek, főképp pedig a külső támpillérek a belső

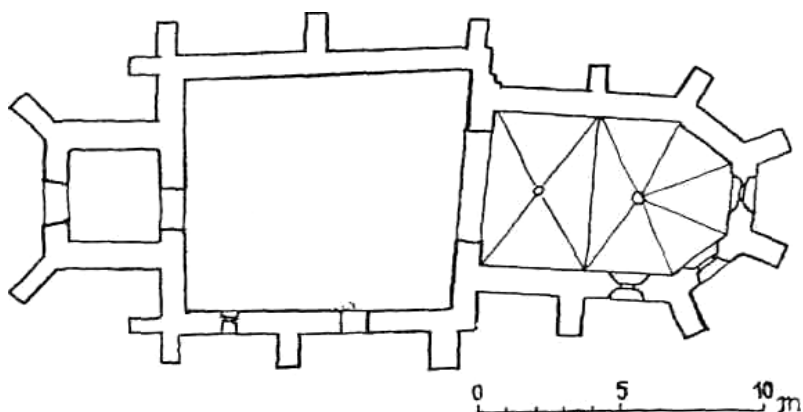
20. A lebontott nagybúm református templom alaprajza 1879-ből (Michael Graef javítási tervrajza alapján)

terek boltozására utalnak. A XV. század első hat évtizedében főként keresztboltozatok épülnek, kőbordázattal, falpillérekre és nyújtott, erőteljes gyámkövekre támasztva (Rugonfalva, Székelykeresztúr, Szentlélek). Később szinte mindenütt a hálóboltozat terjed el, idomtégglából készített bordákkal, egyszerűbb vagy szövevényesebb hálóbeosztással. E boltozat súlyát főként a falak viselik, így a belső megtámasztás is könnyedebbé válik: kőből faragott rövid, többszörösen tagozott törzsű, fordított kúp alakú, hengerded vagy szögletes gyámköveket alkalmaznak.

Templomainkban hat hálóboltozat-típust találunk; ezek ismerősek a területünkhöz legközelebb eső száz templomokból is, a Nagyküküllő és a Hortobágy völgyéből és környékéről. Két elpusztult boltozatról rajz tájékoztat, ezenkívül nyolc helyen maradt olyan téglaborda-töredék, amely a hajdani hálóboltozat bizonyítéka. A helyszíni kutatás ezeknek számát még gyarapíthatja. A késő gótikus hálóboltozat szerkezetileg nem egyéb, mint félköríves fiókos dongaboltozat, ahol a téglabordáknak már nincs statikai szerepük. Ezt a templomok későbbi gazdái sajnos nem tudták, s amint azt adatainkban gyakran olvashatjuk, ha a bordák közül némelyik meglazult, a boltozat beomlásától félve, feleslegesen sokszor az egészet lebontották.

A késő gótikus templom külső architektúráját, egész megjelenését a belső struktúra kivetülése jellemezte: a hajó és szentély magas oromfalakkal határolt tetői, többnyire külön tagolva, a belső kettős tagolását, míg a falfelületeket megtörő támpillérsor a boltozatnak és az azt hordozó falpilléreknek és gyámköveknek a ritmusát vetítette a templom külsejére. Ahol a nyugati homlokzat elé már a középkorban torony is épült, ott a keskeny lőrösszerű ablakok és az elmaradhatatlan átlós támpillérek révén a torony még hangsúlyosabbá tette az épület külső tagolódását.

A későbbi időkben a templomok külső aspektusukban is változtak. Az oromfalig nyúló toronyfalakat megmagasították, az alacsony, fatornácós sisakokat — amelyekből még a múlt században is volt néhány³¹

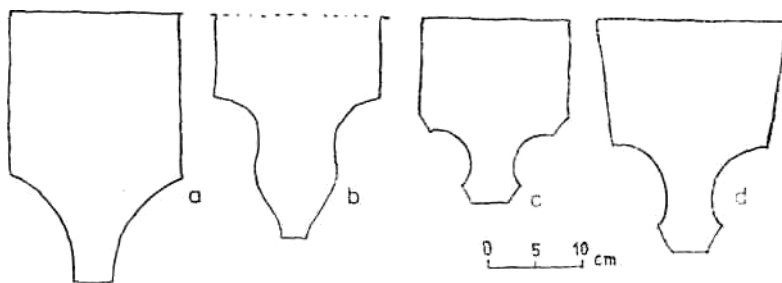

21. Református templom alaprajza, Fehéregyháza

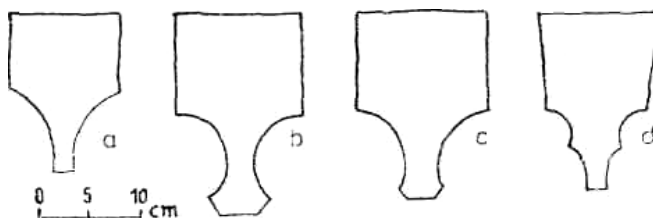
— magasra nyúló csúcsos vagy barokk vonalvezetésű sisakokkal cserélték ki. A hajók oromfalait alacsonyabbra vették, a keleti oromfalat sok helyen le is bontották, s alacsonyabb tetőszerkezet alkalmazásával a hajó és a szentély többnyire közös tető alá került.

A korábbi építészeti hagyomány a kőfaragványok szerény alkalmazásában is folytatódik. A hangsúly a nyílásívek keretelésére és az épületet tagoló szerkezeti elemekre esik. A kapuk, ajtók, fülkék, ablakok keretei, a lábazatok párkányai, a támpillérek vízvetői, a boltozatok bordái, falpillérei és gyámkövei az egyszerűbb építkezések esetében is faragott kőből készültek, s ezek a faragványok sok helyen ott is fennmaradtak, ahol az épületet már lebontották. A feltalálható kőfaragványok alapján sok, eddig számon nem tartott késő gótikus építkezésre tudunk következtetni, s mivel hozzávetőleg a készítésük kora is megállapítható, segítségükkel átfogó képet alkothatunk Udvarhelyszék késő gótikus építészetről.

A kapukeretek és sekrestyeajtók többségükben szemöldökgyámos alakításúak: a vidékünkön fellelhető 30 ilyen típusú kőkeret mellett — amelyből 13 sekrestyeajtó — csak 10 kapu csúcsíves. A legegyszerűbb, élszedett típusok (Énlaka, Székelyderzs, Székelykeresztúr) mellett gazdagabb profilizásúakat is találunk (Agyagfalva, Bögöz, Farcád, Fenyéd stb.), vályúzatok közé fogott körte- vagy pálcátaggal, háromnál több kiemelkedő tagot azonban egyikre sem faragtak. A díszes külső keretelés — kúszóleveles, keresztvirágos vimperga, mérműves mező, szoborfülke — mindenütt elmarad, s csak nagy ritkán fordul elő a nyílások fölött szemöldökpárkány. Ezzel szemben gyakran indítják a tagozatokat díszített lábazatról, oszlopszékről (Bögöz, Fenyéd, Küsmöd, Szentdemeter stb.). Legkedveltebb az egyszerű megoldás: a szárkő rézsűs metszéséről indított tagozat. Félköríves keretelése csak Medesér egyik kapujának, elliptikus ívű ajtókeretei csak a korondi unitárius templomnak vannak. A reneszánsz formaképzés is először a szemöldökgyámos kapuk pálcavagy kimatagos keretelésében jelentkezik (Homoródjánosfalva, Homoródszentpéter, Székelymuzsna), majd az egyenes lezáródású ajtókeretek

22. Gótikus kőbordák: Alsóboldogfalva (a), Nagygalmbfalva (b),

23. Késő gótikus terrakottabordák: Agyagfalva (a), Küsmöd (b), Homoródjánosfalva (c, d)

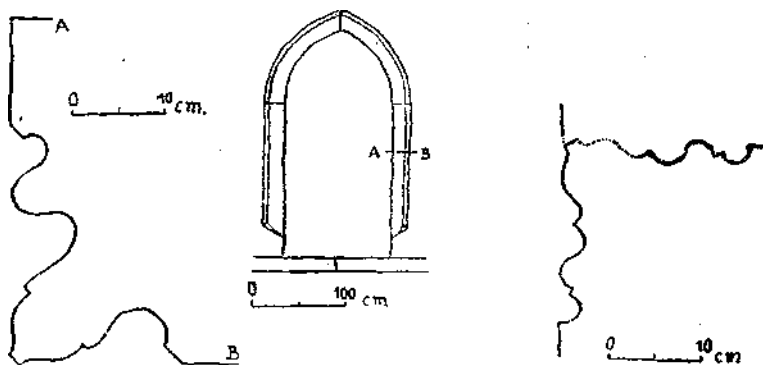
jelzik azt, hogy az új stílus megszabadult a gótikus formáktól (Homoród-újfalu, Siménfalva).

A csúcsíves ablakok alakítása gazdag és változatos. Részben az egyszerű, orrtagos keretelésű, osztatlan ablakokat alkalmazzák, kőből faragott kávékkal (Felsőboldogfalva, Küsmöd templomain és általában a tornyokon), gyakrabban fordul elő azonban a kétosztású, kőrácsos ablak egyszerűbb (Énlaka, Farcád) vagy gazdagabb változatban (Agyagfalva, Bögöz, Rugonfalva, Székelykeresztúr, Székelyderzs). A mérművek kialakításában szívesen alkalmazzák a korábbi formákat, a késői halhólyag alig fordul elő. A kőrácsok mintái egy templomon belül többnyire eltérőek.

Díszesebb kőfaragványokat szinte csak a boltzáróköveken és gyámköveken találhatunk: előfordul a növényi ornamentika is, de gyakoribbak a szimbolikus jelentésű³² faragványok, később pedig a címerábrázolások is. Ebben a tekintetben közeli kapcsolat mutatkozik Csík és Udvarhely vidékének emlékei között.

Az emberfőt ábrázoló gyámköveket mindig a szentély hevederívénél találjuk. Az építési évszámok, a közösségi és családi címerek szintén a szentélyek gyám- vagy boltzáró kövein jelennek meg. Székelydályán ugyanitt az építő mesterjegye, Székelyderzsben mint munkaeszköz az eke és ekevas látható. Változatos kőfaragással díszítették Bögöz, Korond, Homoródjánosfalva, Székelyderzs, Szentlélek szentélyének gyámkősorait; a jánosfalvin az 1522-es évszám a gótika és a reneszánsz épületplasztikájának ez időbeli együttes jelentkezését igazolja.

24.Református templom, Erdőszentgyörgy, nyugati kapu

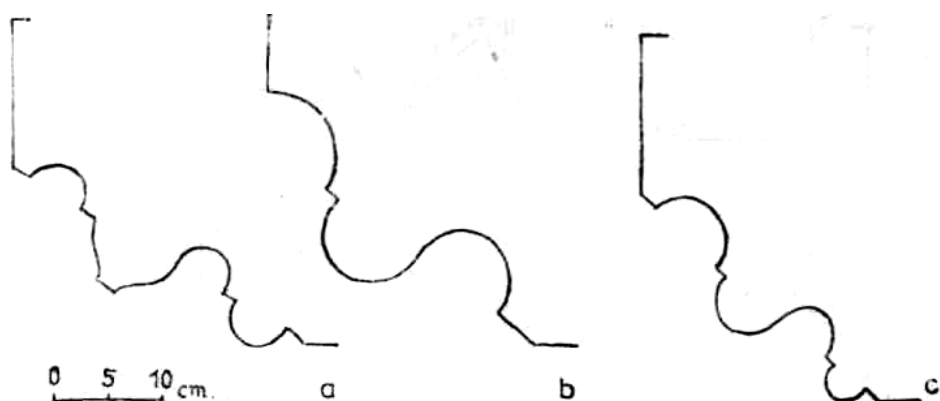
25.Református templom, Nyárádszereda, gótikus ajtókeret-töredék

A szentségtartó fülkék kiképzésére részben a gótika díszítőkincese, részben a fafaragásban alkalmazott népi díszítőművészet hat (Nagygalambfalva, Vágás); felbukkannak nem szakavatott, helyi kőfaragóktól származó keretelések (Küsmöd, Oklánd), és egyre erősebben érvényesül a reneszánsz stílus (Énlaka, Szentkirály).

Nagy változatosságot mutatnak a keresztelőmedencék és szenteltvíztartók, készítésük többnyire a templom kőfaragó munkájához köthető, bár vannak egyéni, helyi ízlést mutató faragványok is. A vakmérműves faragású bordosi, a nemes arányokkal felépített szentkirályi és fenyédi darabok avatott kőfaragóra vallanak. Kedvelt a kehely alakú forma, egyes típusokon a késő román formák továbbélését figyelhetjük meg, mint ahogy a gótikus formák hatása napjainkig is kimutatható.³³

A középkor végi *falképfestés*nek csak töredékekben maradt ránk emlékei. Az ikonográfiai vonatkozásokat már az előbbieken áttekintettük, mindahhoz csak annyit kell még hozzátennünk, hogy ebben a korszakban a bibliai tárgyú témákat gyakrabban festik, mint előzőleg. Az ábrázolt jelenetek: a *Királyok imádása*, a *Kálvária* ekkor már az emberi érzelmek kifejezőivé válnak. A képeken közvetlen megfigyelésre valló karakteres arcok jelennek meg (Farcád, Felsőboldogfalva). A festő és a megrendelő személye továbbra is ismeretlen marad.

A díszítőfestészet egyedül fennmaradt emléke a székelydályai mennyezetfestés a XVI. század első negyedéből. Stílusa a reneszánsz fokozatos térhódítását, címereinek ábrázolása egy faluközösségnek a változó világ rendjébe illeszkedését érzékelteti. Rokon vonásokat mutathatott a festett famunkák díszítőkincese is karzatokon, szószék mellvédelen, esetleg festett mennyezeteken, padokon. Ezek közül egyedül Homoródszentpéter 1520 körül festett karzatának deszkadarabjai maradtak ránk. A festett famunkák reneszánsz kori gazdagsága bizonyára nem előzmény nélkül született, kezdetei itt is a gótika díszítőművészetében gyökerezhetnek.

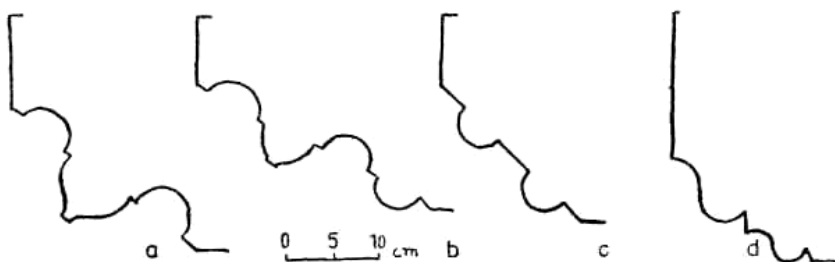
26. Bélétprofilok késő gótikus csúcsíves kapukon: Küsmöd (a), Székelykeresztúr (b), Fenyéd (c)

Bár a szárnyasoltár, s ezzel együtt a táblaképfestés, a faszobrászat, a fafaragás Udvarhelyszéken is éppolyan közkedvelt lehetett, mint ahogy azt a csíki oltárok mutatják, egyelőre csak két oltár hajdani léte van adatunk, az oltárok, táblaképek, faszobrok közül egy sem maradt fenn. Adataink szerint Lengyelfalván 1533-ban szenteltek fel két oltárt, Rugonfalva református templomában pedig a régi romlott oltár 1714-ig, a templomi padok átrendezéséig volt meg. Az egyetlen meglévő, de már késői darab Székelyzsombor XVI. század közepéről való szárnyasoltára, ez reneszánsz stílusban és szász környezetben született.

Semmi adatunk nincs az udvarhelyszéki középkori papság szerkönyveiről, a korabeli kódexek, misekönyvek, graduálék milyenségéről. Ezt a hiányt némileg az udvarhelyszéki származású Nyujtódi András által készített Székelyudvarhelyi Kódex pótolja, iniciáléiból, díszítéseiből ezért is mutatunk be néhányat Székelyudvarhely középkori emlékeinek tárgyalása során.

Udvarhely vidékének középkori harangjai a környező városok bronzöntő műhelyeiből valók.³⁴ Az 1411-es (1440-es?) évszámú segesvári bronz keresztelőmedence díszítményeivel való azonosság alapján a segesvári Jacobus bronzöntő műhelyéhez kapcsolhatók Székelykeresztúr és Vágás megmaradt, Tarcsafalva és Küsmöd Orbán Balázs közléséből ismert medalionos harangjai. A később már évszámot vagy feliratot is hordozó harangok eredete egyelőre nem tisztázott, bár a Küküllő, a Nyikó és a Homoród mente harangjainál elsősorban Segesvár, Erdővidék esetében Brassó műhelyeiből való eredetre gondolhatunk. Mindezt azonban a további kutatás, a harangok betű- és évszám típusainak, az alkalmazott díszítéseknek összehasonlító vizsgálata derítheti ki. A szokásos feliratok mellett a XVI. századtól olykor már a megrendelő nevét, később az öntő nevét is feltüntetik.

A középkori *kelyhek*, nemesfémből készített kegytárgyak száma korunkra nagyon megfogyatkozott. Eredete ezeknek is csak összehasonlító vizsgálattal lenne tisztázható. Az egyszerű vagy gazdagabban díszített, főképp a XVI. század első feléből való kelyhek mellett alakos ábrázolásaiért különös figyelmet érdemel a hodgyai ónkanna. A korabeli vég-

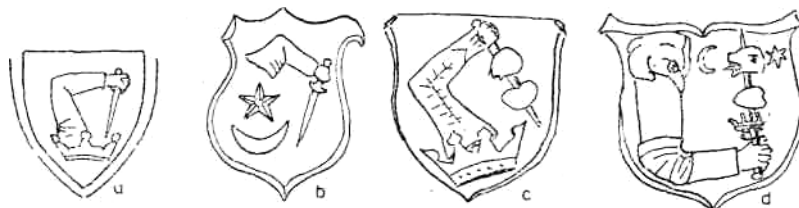
27. Bélletprofilok szemöldökgyámos kapukon: Felsősfalva (a), Bögöz (b), Székelymuzsna (c), Homoródjánosfalva (d)

rendeletek és a későbből ismert gyakorlat azt bizonyítják, hogy e középkori kelyhek többsége egyéni adományozással került az egyházak birtokába. Ez természetesen nem zárja ki egyes esetekben a közös vétel lehetőségét sem.

A XVII. századi leltárak említenek néhány használaton, kívüli középkori *liturgikus tárgyat* (keresztet, ostyasütő vasat, gyertyatartót, csengettyűt) és textiliát (miseruhákat Bögözből, Magyarhermányból és Siklódról; körmeneti zászlókat ugyancsak Magyarhermányból). Az, hogy egy ideig még a reformáció után is őrizték a katolikus liturgia e tárgyi kelleit, bizonyítja, hogy a közösség ragaszkodott értéktárgyaihoz, nem vesztegette el őket könnyelműen.

AZ EMLÉKEK HELYE A KÖZÉPKOR VILÁGÁBAN

Emlékeink jellemző vonásait vizsgálva megállapítottuk, hogy a késő gótika művészetének irányát és kereteit egyetemesen meghatározó tényezők a maguk sajátos módján Udvarhelyszéken is hatottak. Ugyanakkor a Székelyföld középkori történeti eseményeit, társadalmi viszonyait az újabb kutatások fényében ismerve, azt is tudjuk, milyen körülmények között bontakozhatott ki és fejlődött itt a kor művészete. A teljes megismeréshez még nagyon sok dolgot kellene tisztábban látnunk. Keveset tudunk például a középkori egyházi életről, a szerzetesrendek tevékenységéről, a városok kialakulásáról és a vidékre gyakorolt hatásáról, a faluközösségek belső életéről, a mindennapi élet egészéről.

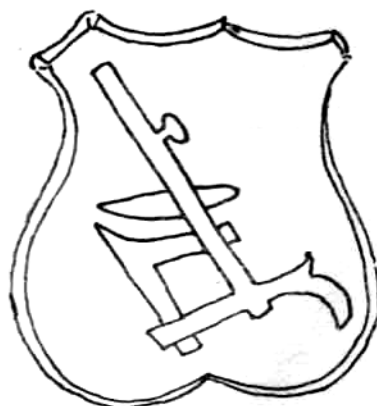
28. Címer-ábrázolások: Vizaknai Miklós székely ispán pecsétje (a); Székelyderzs, gyámkő (b); Bögöz, gyámkő (c); Székelydálya, boltozatfestmény (d)

A városok építkezéseinek hatását emlékeinken két vonatkozásban látjuk érvényesülni. Egyrészt a városi polgárság egyházi építkezésein, amelyek a XIV. században indulnak, de a XV. századot is betöltik. E hatást Székelyudvarhelyen csak feltételezhetjük, Székelykeresztúr plébániatemplomán érezhetjük. De a két város építkezése hatással volt a környező falvak templomépítésére is. Ez Keresztúr esetében bizonyítható.

Sokkal jelentősebbnek tartjuk a korban a *koldulórendek építkezéseinek hatását*. Tudjuk, hogy az erdélyi városokban a domonkosok és ferencesek egyszerű, épületplasztikát csak szerényen alkalmazó stílusban építették templomaikat. Ez a típus a méretek megfelelő csökkentésével átvehető és kivihető volt a kis közösségek számára is. Az egyik jellemző analógiát erre nem az erdélyi kolostortemplomoknál találjuk, hanem a Margit fejedelemasszony emlékére 1410-ben épített Moldovabánya (Baia) ferences templománál,³⁵ ahol a hajó és szentély egy szélességű, faragott részletek pedig csak a nyílászkereteknél és a boltozatnál voltak.

Feltűnő egyezés mutatkozik sokszor a koldulórendek templomai és falusi templomaink között a részletek kialakításában. A kolozsvári Farkas utcai ferences, az óvári domonkos, majd ferences templom és rendház, a segesvári domonkos templom kisebb ajtókeretei, részletformái Udvarhely vidéke középkori emlékein is megjelennek, s ezek, az általánosan alkalmazott gótikus formákon túl, a szerzetesi templomok hatását mutatják emlékeinken.

29. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy a Székelyföld késő középkori életében a *kolostorok és szerzetesek* jóval fontosabb szerepet játszottak, mint ahogy az eddigi kutatások gyér adatai mellett feltételezhető. A marosvásárhelyi és csíksomlyói ferences kolostorok 1444 óta ismeretesek, utóbbi ekkor kap építkezéseihez pápai búcsúengedélyt.³⁶ Közelsége miatt a fehéregyházi ferences kolostor³⁷ udvarhelyszéki hatásával szintén számolnunk kell. Székelyudvarhelyen a várban a domonkosoknak volt kolostoruk, amelyről csak egyszer, 1497-ben hallunk. Az itteni épületeket később átalakították, majd lebontották, de analógiaként idézhetjük a

29 Orgona-ábrázolás a nagygalambfalvi falképről

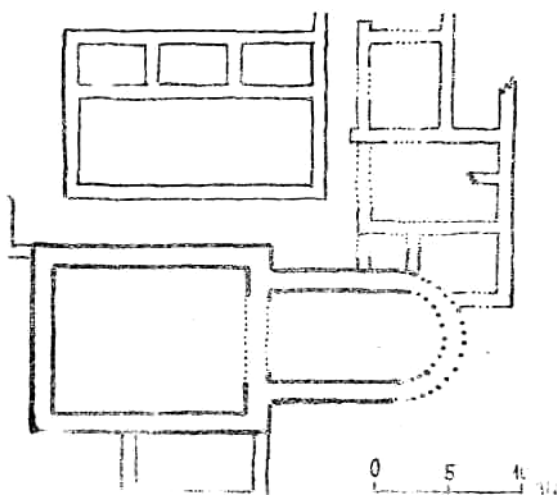
30. Eke ábrázolása egy székelyderzsi szentélyámkövön

legközelebbi rendházat, a segesvárit, ez ugyanis a fennmaradt alaprajzok szerint hasonló beosztású volt.

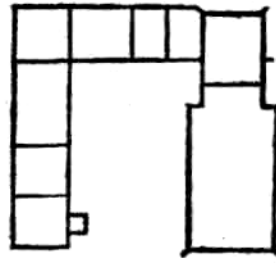
Bár pálos kolostort a korabeli források csak Marosszentkirályról említenek a Székelyföldön, egyelőre csak bizonytalanul, több helyen (Kányád, Homoródszentpál) felvetődik középkori jelenlétük lehetősége. A hagyományban és helynévanyagban szerzetesek emlékével gyakran találkozunk, ez azonban egyelőre csak arra elegendő, hogy kutatásra sarkalljon. Jenő pápának a ferencesek székelyföldi működésére vonatkozó 1439-es és 1444-es oklevelei³⁸ alapján ez időtől kezdve fokozottan számolnunk kell aktivitásukkal, tudva azt is, hogy épp abban az időszakban Hunyadi János pártfogását élvezték.

Feltételezhető, hogy a Székelyföldön az eddig véltnél nagyobb mértékben volt gyakorlatban az, hogy a szerzetesek plébániákat gondoztak. Egyelőre csak arról van okleveles adatunk, hogy éppúgy, mint a plébános papok, a szerzetesek is részesülhettek a papnak kijáró harmincadban és egyéb juttatásokban, sőt végrendeletileg juttatott adományokban is, ha azzal a plébánia papja nem károsult.³⁹ De ha igazolódik is befolyásuk a plébániai szolgálatban és a köznapi életben, nyitott kérdés marad, hogy az egyes szerzetesek mennyiben érvényesíthették rendjük építőstílusát, művészetét működésük területén.

A városi polgárság és szerzetesrendek építkezései az építő szakemberek olyan nagy seregét hozták létre, hogy abból később jutott a vidéki építkezésekhez is. Udvarhelyszéken is *hozzáértő szakemberek* építettek. A tájolás, az alaprajz, az épületek struktúrája, a profilok szerkesztése és megfaragása a leggyakrabban használt kemény vulkáni kőből együttesen mutatják, hogy a falvak e megrendeléseit is ezek az építésben gyakorlott mesterek teljesítették.

31. Az elpusztult fehéregyházi ferences kolostor alaprajza

32. A segesvári domonkos kolostor. Rekonstruált makett alapján

33. Székelyudvarhely — a domonkos kolostorból alakított épület alaprajza

Középkori műemlékeink építőinek kilétére, az építő együttesek összetételére, a megrendelés formáira, az alkalmazott tervek eredetére, a szaktudást nem igénylő munkák végzésére nézve ismereteink egyelőre nagyon hiányosak, különösen székelyföldi viszonylatban.⁴⁰ Éppen ezért rendkívül fontosak az építők, kőfaragók kézjegyei, és számon tarthatjuk azoknak más emlékekkel való kapcsolatát is. A székelydályai és jánosfalvi címerpajzsban foglalt mesterjegy, a küsmödi hét kőfaragójegy már támpontot nyújthatnak építési kapcsolataik feltárásához is. A nagygalambfalvi boltozatrajz, a farcádi toronyábrázolás közvetlenül az emlékekhez kapcsolódó tervrajzok is lehetnek. A kőfaragványok összeillesztendő felületén nem egy esetben (pl. Siklódon) megmaradtak a kifaragandó profil szerkesztésének nyomai.

Néhány kivétel jelzi, hogy ritkán már helyi kőfaragók is segítettek a kisebb építkezéseken, s gyakrabban előfordul, hogy a kőfaragások kivitele másodrangú.

Olykor az is bizonyos, hogy a közel eső falvak megrendeléseinek ugyanazok a mesterek tettek eleget, s feltehető, hogy ezek az építkezések időben is egybeeshettek. Homoródszentmárton—Bágy, Küsmöd—Énlaka, Szentersébet—Alsóboldogfalva azonos megjelenésű faragványai ezt igazolják is.

Az építkezések időtartamára nézve csak halvány támpontot nyújtanak a stílus változását mutató faragványok egy épületen belül. Egy épület elkészítése néhány évtől néhány évtizedig terjedhetett. Lengyelfalva templomának építését például a hagyomány az 1500-as évszámhoz köti, de a templomot csak 1533-ban szentelték fel. A XVI. század közepe után utaló — csak a hagyományban megmaradt — építési dátumokból (Szenttamás 1555, Barót 1564) talán épp az elhúzódó késő gótikus építkezésekre következtethetünk.

Munkaszervezési kérdésre egyetlen utaló adatunk van, s ez is egészen más természetű építőmunkára vonatkozik: Báthori István erdélyi vajda az udvarhelyi vár 1492—1493 között történt építéskor foglalásokkal, erőszakos munkára kényszerítéssel — adataink szállítómunkára utalnak — teremtette elő az anyagi alapot és ingyen munkaerőt; az ácsmunkát szebeni mesterek végezték, és a kincstár szebeni járandóságából fizették díjukat.⁴¹

34. Kőfaragójegyek a bonyhai református templomból

Az építőmestereket a nagyobb falvak elsősorban az új szentélyek építésénél foglalkoztatták. Feltűnő, hogy miért volt szükség a késői román korban épített szentély lebontására és új szentély építésére ott is, ahol ismereteink szerint a korábbi egyenes záródású (Felsőboldogfalva) vagy félköríves (Bögöz) szentély alig volt kisebb annál, mint amekkorát a késő gótika korában építettek. Mintha ebben a korban valami kényszer hajtotta volna a plébániákat a szentélyek átépítésére. Ennek okait részben a liturgiában, részben az egyház-társadalmi, illetve társadalmi változásokban és átalakulásokban látjuk.

Építészeti szempontból a szentélyek újjáépítésében a szerzetesrendek nagyméretű, világos, megnyújtott szentélyeinek hatását látjuk érvényesülni; a falu temploma kisebb méretei ellenére is követi ezt a típust. A gótikus szentélyszerkezet jóval több fény behatolását tette lehetővé, nemcsak a nagyobb ablakok, hanem a magas ívnyílású, széles diadalív alkalmazása révén is. Az ilyen típusú szentélyben bőven volt hely az elterjedő szárnyasoltárok beállítására. Ugyanakkor, mivel a tartást sok esetben már több pap végezte, ehhez mind a szentélyben, mind az ahhoz csatlakozó sekrestyében nagyobb helyre volt szükség. Adatainkból bizonyos, hogy a székelységben egyes ünnepeken több pap végezte a szolgálatot: a helyi plébános mellett két vagy több meghívott pap is szolgált. 1503-ban erről az ilyenkor begyűlt jövedelem elosztásával kapcsolatban már mint régebb óta gyakorolt szokásról emlékeznek meg.⁴²

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a székelységben népsége ebben az időben lélekszámban gyarapodott. Különös, hogy az új építések során mégsem a hajókat, hanem a szentélyeket növelik. A templomba járók közössége felől nézve ennek egyik magyarázatát jóval későbbi adatból tudjuk meg. 1627-ben Csíkközmaszon — a reformáció itt nem szakította meg a katolikus szokások gyakorlatát — a szentélyben helyet foglalni akarók ellen mint régi gyakorlatot foglalják törvénybe a templombeli székekkel kapcsolatban: „A nagy oltár előtt való helyek (statuok) és apróbb székek senkinek sem örököse a kópárkányig [a diadalívig], hanem rendeltetett a főrendeknek és azon kívül a megyebeli becsületes embereknek, megyebiráinak és vendégeknek, hogy ott álljanak.”⁴³ Ehhez pedig a szentélyben valóban több hely kellett, s így azt is megértjük, miért találjuk épp a szentély gyámkövein a főrendűek családi címereit. Az elősorolt okok elegendőek voltak arra, hogy ha azt plébános, megyebíró, a falu főrendű emberei kezdeményezték, a közösség az új körülményekhez igazodó szentélyépítést szükségesnek lássa.

A XV. század közepétől egyre gyakrabban tűnnek fel okleveleinkben a székelységhez tartozók nevei, elsősorban a birtokszerzők és tisztségviselők; a XVI. század közepéről való Összeírásokból pedig

ezek társadalmi helyzetét és vagyoni állapotát (a székely lófők és gyalogok nagy tömegét név szerint is) ismerjük⁴⁴ Azt a társadalmi változás-folyamatot, amelyben a székelyföldi viszonyok között ez az új birtokos réteg kialakult, itt most nem szükséges ismertetnünk. Viszont az emlékek felől közeledve kutatnunk kell, hogy ez a társadalomban beálló változás miként jelentkezik a késő középkor művészetében, s milyen szerepe jut a főemberek kialakuló rétegének a közösségek művészeti tevékenységében.

A XV. század közepétől a Székelyföldön épített szentélyek gyámkövein más vonatkozású címerábrázolások mellett nagyrészt még nem azonosított családi címerek is feltűnnek (Homoródjánosfalva, Székelyderzs, az itt vizsgált területen kívül Csíkrákos, Csíkszentgyörgy, Menaság), s ezek alapján az illető családoknak az építkezésben való szerepére következtetünk. Később a felszerelési tárgyakon az ajándékozó helyi birtokosok nevei is megjelennek (Homoródszentlászlón az U. P. [Ugron Pál?] monogramos kehely, Homoródszentpálon a Kornis-harangok). Az ismert birtokosokról és vezető tisztséget viselő személyekről ilyenformán kétség nélkül feltételezhetjük, hogy helységük közösségi építkezéseiben is részt vettek. Hiszen a székelyföldi társadalmi berendezkedésben minden közösségi teher részaránya írott törvény vagy íratlan jogszokás szerint a vagyoni állapothoz igazodott. Lehetetlen, hogy ne ugyanígy lett volna a közösségi templomépítésben is. A kérdés másik oldala, hogy aki nagyobb terhet vállalt, az nagyobb jogokat is követelt magának. Erre mutat a későbbi egyházi gyakorlat is: 1721-ben Bágyban például a cinteremkerítés építése és javítása — a vagyoni állapottól függően — különböző nagyságú szakaszonként volt kiosztva az egyház tagjai között, akik ugyanilyen arányban kívántak jogot formálni a templomi ülőhelyekhez is.⁴⁵

Más vidéken a vármegyei nemes patrónusa is volt egyháznak: templomát építtette, felszerelte, papját eltartotta, egyháza szükségleteiről még végrendeletében is gondoskodott. A kiemelkedő székely vagyonos réteg számára — amely a vármegyei birtokos életmódját kívánta a maga körülményei között megvalósítani — bizonyára az egyházi patronátusi jog gyakorlásában is követni igyekezett példaképét, s a késő középkor idején kezdeményező szerepet vállalhatott az egyházi közösség építkezéseiben, már amennyire ezt a falu társadalmi viszonyai lehetővé tették.

Valószínűnek látszik, hogy Udvarhelyszék nagybirtokos családjainak magánépítkezései segítették a XVI. század elejétől a reneszánsz stílus kibontakozását is; e stílus az egyházi építkezésekben az uralkodó gótika mellett csak a kőfaragás és a díszítő festés területén nyert polgárjogot.

A késő gótika korában épült új templomok nagy része azonban Udvarhelyszéken — miként azt már említettük — olyan kisebb népességű helységeken található, ahol korábbi építkezésnek nincs nyoma és nagyobb birtokosról sincs tudomásunk. Ezekkel az építkezésekkel egyházszervezeti tekintetben az önálló plébániák alakulása, társadalmi vonatkozásban pedig a közszékelység egyházi közösségben játszott szerepének megnövekedése jár együtt. E rétegnek az építésekben való cselekvő részvétele életrevalóságának bizonyítéka is. Minden falu, amely templomot

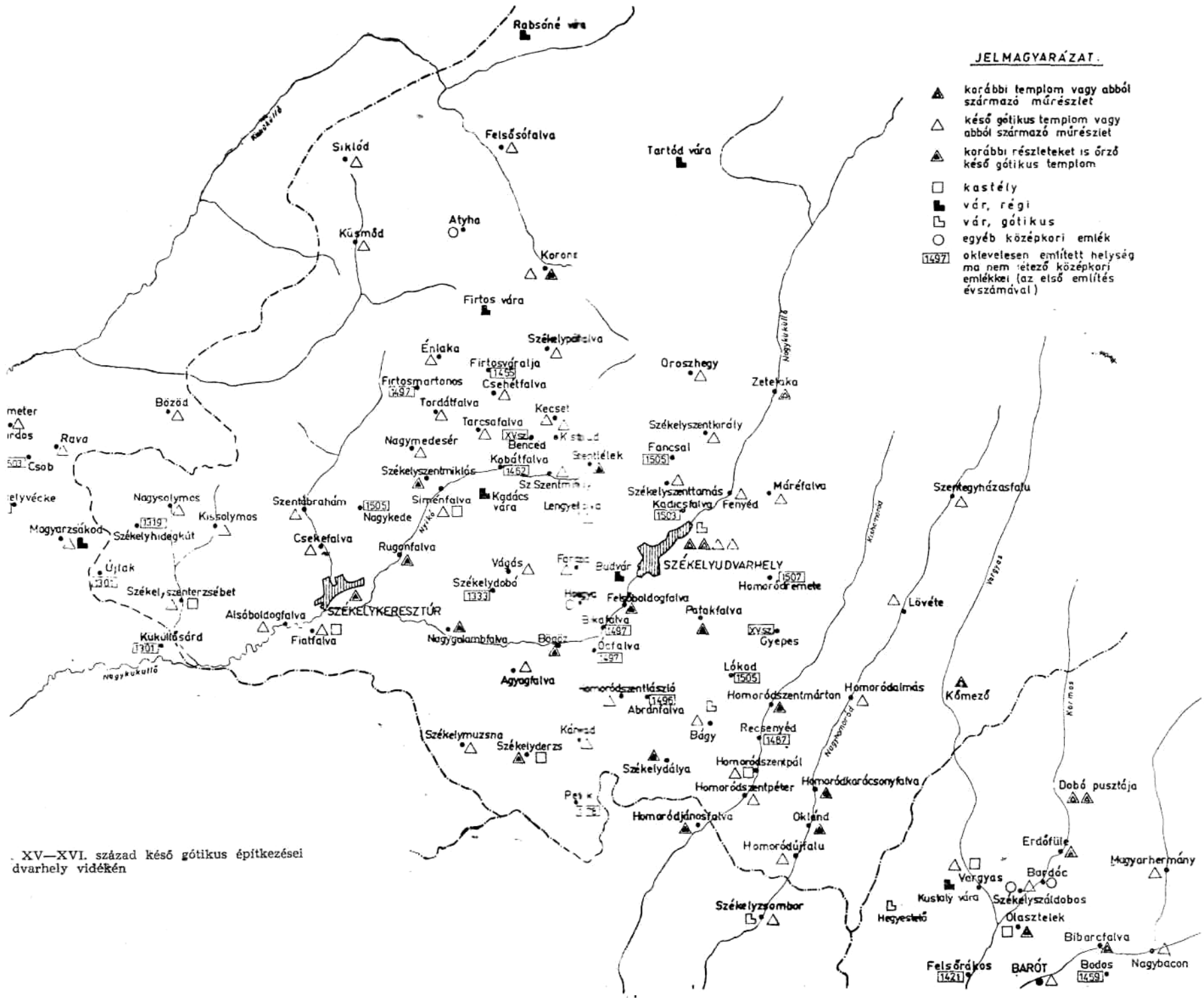

tudott építeni magának és önálló plébániává szerveződött, rangban előbbre lépett. És önállóvá is lehetett, amennyiben az építést és az épületek fenntartását, az állandó papi szolgálatot az anyaegyház, a „megye” gyengítése nélkül biztosíthatta. A kis faluk templomainak nagy száma mutatja, hogy ezt az erőpróbát a közösségek sikerrel kiállták. De ha egy-egy településnek nem is sikerült önálló plébániává szerveződnie, az a tény, hogy saját temploma van, megkönnyítette vallásgyakorlatát, s áttételesen későbbi önállósulásának a lehetőségét is magában hordozta. A közsékelység faluközösségeinek középkor végi építkezéseit úgy is értékelhetjük, mint a megmaradásukért, felemelkedésükért való küzdelmeiknek, életrevalóságuknak a bizonyítékait. Csehétfalva, Homoródújfalú, Medesér esetében a lófők, Siklód, Székelymuzsna építkezéseinél a szabad székelyek aránylag magas számát ebben a tekintetben is szem előtt kell tartanunk. Ezek a nem közvetlenül az építésre vonatkozó adatok — mint ahogy későbből a filiák önállósulási harcait tükröző vizitációs feljegyzések is — a középkor művészetének társadalmi hátterére világítanak rá.

A templomokban található falképeken, az ábrázolásokon ebben a korban is fellelhetők a székelység hadi szolgálatára való utalásnak a jegei: Udvarhely és Csík késő középkori kőfaragványain és falfestményein az ország, a király, az erdélyi vajda címerei és a székely közösség címere.⁴⁶ Hiszen ezek a címerek annak a felsőbbbségnek a jelvényei, amely a székelyek katonai szolgálatát igényelte vagy az egybegyűlt hadak fellett rendelkezett. A fegyvert, hadi szerszámot, pajzsot ábrázoló kőfaragványok szintén a közösség hadi szolgálatára emlékeztetnek. Valószínű, hogy a címerek és fegyverek megjelenése változott formában ugyanazt a tartalmat hordozza, mint korábban a Szent László-legenda: a közösség a falu egyetlen középületén, a templomon jeleníti meg azt, amit önnön életében fontosnak tekint.

Konkrét adatokból nem tudjuk, de feltételezzük, hogy Udvarhelyszék késő gótikus és kora reneszánsz művészetére közvetve és közvetlenül is hatással volt a kor művelődésének szélesebb alapokon való kibontakozása, a tanult réteg számbeli növekedése. E réteg néhány külföldi egyetemet járt vagy itthon iskolázott udvarhelyszéki képviselőjének neve már ismeretes: Sepsibaconi Sándor magisztert 1421-ben, Baconi Mátyás kanonokot 1499-ben, Nyujtódi András és Benczédi Székely István ferences szerzeteseket mint krakkói diákokat a századforduló után, Érsiki Györgyöt a század elején említik. Mellettük egyre nagyobb számban sorakoznak fel az udvarhelyi fellebbviteli törvényszék jogi gyakorlatot végző tagjai: Újszékelyi Szabó Bálint 1448-ból, Fancsali Balázs 1505-ből, Fülel István 1514-ből, továbbá a Patakfalvi, a Tarcsafalvi, a Karácsonyfalvi család tagjai és mások. A hadi tudományokat ismerők között a székkapitányokat és alkaptányokat említhetjük: Galambfalvi Andrást 1459-ből, Szentpáli Becze Tamást 1481-ből, Bögözi Jánost 1505-ből; és később mind többek nevével találkozunk.

Azzal is számolnunk kell, hogy a jobbágyfalvakhoz viszonyítva a székely falvak férfinépessége „világjáró” volt, s bár a hadjáratok nem a művelődési kapcsolatok bővítését szolgálták, az új, a más megismerésére ott is bőven adódott alkalom.

XV—XVI. század késő gótikus építkezései dvarhely vidékén

Művelődési hatások hordozói lehetnek az Udvarhelyszéken megforduló országos vezető emberek, vajdák, alvajdák is. Zsigmond király 1395-ben, Hunyadi János 1448-ban, Vetési Albert csanádi püspök és Tamás vránai perjel 1462-ben jártak Udvarhelyen, de többször megfordult itt Bethlen Gergely, Vizaknai Miklós, Harinai Farkas Tamás, Báthori István, Barabási Lénárd — hogy csak néhány olyan nevet említsünk, akiknek a művészetpártolása, birtokaikon való építkezései közismertek.

A társadalmi átalakulásokkal együtt járó önállósodás körülményei között is a templomépítő tevékenység változatlanul közösségi indíttatású volt és maradt, sőt a külső segítséget, a nagyobb közösség támogatását sem nélkülözhetette. Küsmöd középkori plébániájának templomát 1446-ban kiadott pápai búcsúengedély segítségével építették vagy fejezték be. Építését a helyi hagyomány részben Hunyadi János támogatásához, részben a szomszédos falvak segítségéhez köti. Lengyelfalva eredetileg Farcádhoz tartozott, a közös farcádi építés hagyománya fenn is maradt; a templom fenntartására szolgáló földek hajdani egy tagban léte is a közös építést bizonyítja. A XVI. század elején épült templom felszentelésére 1533-ban került sor. Küsmödi adatunk a külső segítség lehetőségére mutat, bár az építést magát itt is a plébánia népének kellett elvégeznie. A lengyelfalvi példánk pedig a közös építés valóságára világít rá. A középkori székelyföldi plébániák életviszonyairól alig tudunk valamit. Az említett két adaton túl Udvarhely környékéről még csak néhány plébános nevét ismerjük, akik birtokügyi okleveleket szerkesztettek. A templomok építéséről viszont a későbbi gyakorlat adatait hasznosíthatjuk. A „szentegyház földje”, „szentegyház erdeje” kifejezések, valamint a „kápolna mezeje”-féle határnevek arra mutatnak, hogy a középkori plébániák a tulajdonukban levő és kizárólag a templomok fenntartására rendelt földterületek jövedelmét fordították az egyházi épületek céljaira, melyet egyébre hasznosítani nem lehetett. 1656-ban a szenttamási megyebíró per útján igyekezett visszaszerezni az egyik levágott erdőrészt értékesítéséből származó összeget, holott azt a filia Kadicsfalva temploma építéséhez használta fel. Még a XVII. században is különbséget tesznek az egyház és a templom fenntartására adományozott földterület között. Az úgynevezett székvaltságot — a templomi ülőhelyért az ifjú házaspár által fizetett díjat — Agyagfalván 1579-ben, Szenléleken 1622 előtt, Csíkkozmason 1627-ben a templom fenntartására fordították, éppen úgy, mint évszázadokon keresztül az egyház rendje ellen vétők büntetéspénzeit. A szentegyház bírái, a későbbi megyebírók, kurátorok szigorúan vigyáztak arra, hogy a templom és általában az egyházi épületek jó állapotban legyenek, az esperesi és püspöki vizitációk pedig egyik fő kötelességüknek tartották az épületek és az egyházi vagyon felletti felügyeletet. A filiák népességük számarányában voltak kötelesek az építésben és a javításban részt venni, s önállósulásukat a felsőbb hatóságok csak abban az esetben hagyták jóvá, ha az anyaegyház templomának fenntartását ez nem veszélyeztette. Ezek a korabeli, valamint száz-kétszáz évvel később megfogalmazott és ránk maradt adatok a székelyföldi egyházak, plébániák középkori gyakorlatában már kétségtelenül érvényben voltak.

A templomot mint középületet Udvarhelyszéken csak nagyon szerény keretek közt igyekeztek védhető erősséggé tenni. Bár a török betörések a XIV. század vége óta ezt indokolták volna, s a közeli szász falvak meg is erősítették templomaikat, ezen a vidéken csak a késő középkor végén figyelhetünk fel a védekezés megszervezésére. Először a tömör, lőrésablakkal is alig lazított tornyok jelennek meg. A különálló tornyok mint a cinterem kapubástyái Udvarhelyszék déli, Homoródszentmárton menti vidékein épülnek nagyobb számban, ugyanitt tűnik fel a templom-erőd típusa is. Székelyderzs templomát a késő gótikus átalakításkor a szász templomerődök mintájára szurokontó lyukakkal és lőrésekkel ellátott árkádós védőfolyosóval építik meg, elsősorban magát a templomot téve védhetővé. Bástyákkal erősített várfala későbbi, ennek kiépítése a XVII. századba is átnyúlik. Ezt a típust találjuk Homoródszentmártonban is. Ennek kaputornya még a gótika korából való, várfalát és bástyáit viszont már később, a XVII. században emelték. Míg ez a két templomkastély az aktív védekezésre nyújtott lehetőséget, a falvak többségében a csak kaputoronnyal vagy anélkül épített cinteremfalak biztosították a lakosságnak a passzív védekezésre is alig alkalmas „végső menedék”-et. A cinteremfalak valamennyire valóban védtek magát a templomot és a körülötte levő temetőt, de talán a közösség biztonságérzetét is fokozták.

A parasztvárak mintájára épült egyetlen középkori emlékünkhöz a székelyzsombori vár, melyet később továbbfejlesztettek. Ugyanilyen jellegű várat emelt több falu népe a XVII. században a bányai várhegyen, talán korábbi alapokat felhasználva.

A KÖZÉPKORI EMLÉKEK UTÓÉLETE

A középkori eredetű műemlékek története nem záródik le a gótikával, hiszen a vizsgált emlékanyagban a későbbi stílusok nyomait is megtaláljuk, s azok sokszor teljesen megváltoztatják egy-egy épület középkori jellegét.

A késő gótika nagy építőlendülete a reformáció után megtörik, a székely társadalom lázadások és leveretések sorozata közben gyökeres átalakuláson megy keresztül. A hitbeli egység felbomlása után az egyik vagy másik felekezethez tartozás is szerepet játszik egy-egy régi épület életében. Különösen a templomi felszerelés és a falképek esnek gyakran áldozatul a hitelveknek és új liturgikus igényeknek. De nem tesz jót a középkori templomoknak a gyakori gazdacseré: egyik felekezet birtokából a másikba jutásuk, s nem segíti elő hajdani voltukban való megőrzésüket az egyes felekezetek történelmi helyzetének változandósága sem.

Az egyházi építészetben a gótika mellett a barokk a másik átfogó hatású stílus. A késő barokk, miközben új emlékek sokaságát hozza létre falvainkban is, a középkori emlékek egész sorát tünteti el úgyszólván nyomtalanul. A múlt század végén újabb nagy modernizálási hullám tizedeli a középkori emlékeket, holott ekkor már a tudatos műemlékvédelem korában vagyunk, amikor gondoskodni lehetett volna emlékeink megmaradásáról. A védelem és gondozás azonban akkor még csak

a „nagy” emlékekre vonatkozott, s Udvarhelyszék kis falusi templomainak művészettörténeti értékét csupán Orbán Balázs és néhány hozzá hasonló, szülőföldje minden kövéért lelkesedő kutató látta.

Az érték fogalma azóta megváltozott, az emlékek mögött magát az alkotó embert keressük. Érték tehát számunkra minden, ami múltunk hagyatéka, mert a múlt megismerése a jelent gazdagítja. Ma, a műemlékek szervezett védelmének és gondozásának korszakában az emlékek megőrzésének feladatához a tudatos megértés és értő megbecsülés kötelességét kell társítanunk.

AZ ANYAGGYŰJTÉSRŐL ÉS A FELDOLGOZÁS MÓDJÁBÓL

Az anyag egybegyűjtése — kényszerű megszakítások miatt elhúzódva — mintegy húsz évet vett igénybe. Az ilyen természetű monografikus munkákat általában kutatócsoportok végzik. Én magam a helyszíni kutatómunkát és az anyaggyűjtést is egyedül végeztem, a műemlékek gondjait hordozó múzeumok és egyházak ösztönzésével. Az emlékek helyszíni vizsgálata természetesen nem kapcsolódhatott sem régészeti feltárásokhoz, sem falkutatáshoz, így csak azt rögzíthettem, amit az; egyes emlékek a felszínen, esetleg javítások közben a figyelmes szemlélőnek elárultak.

Orbán Balázs nyomában elindulva tisztázni akartam az azóta bekövetkezett változásokat, s célul tűztem ki azoknak a helyeknek az átvizsgálását is, ahonnan a szakirodalom eddig még nem jelzett középkori emlékeket. Az eredmény számos másodlagosan beépített vagy kalldó, de mindmáig mégis megőrzött középkori kőfaragvány és töredék: felfedezése volt.

Az épület-alaprajzok, kőfaragványok felmérése szerény eszközökkel történt. A helyszíni munkával párhuzamosan végeztem az írott források vizsgálatát, részben a kiadott oklevéltárakból és adattárakból, részben a régi egyházi jegyzőkönyvekből, feljegyzésekből kutatva fel a vidék műemlékeinek egykori állapotára vonatkozó adatokat. A középkori adatanyag szegénységét a későbbiek bősége pótolta, sok, azóta már átalakított templomról derült ki a középkori eredet, de az ismert és fennmaradt épületek korábbi állapotát is jórészt tisztázni lehetett. A kutatásban, valamint alább következő műemlékleírásaimban nemcsak a középkori állapotra utaló adatokat tartottam fontosnak, hanem azokat is, amelyek későbbi átalakításokra, a középkor után készített és szerzett berendezési és felszerelési tárgyakra vonatkoztak. Terjedelmi megfontolásból és a kötet egysége érdekében le kellett mondanom a hatalmas anyagot képviselő, értékes XVII—XIX. századi textíliáknak, kelyheknek, poharaknak, ónedényeknek — a csak leltárból ismerteknek vagy ma is meglévőeknek — közléséről.

Bár a kötet gerincét kitevő műemléki leírásokban 75 Udvarhely környéki helység emlékei találhatók, számba kellett vennem majdnem minden falu templomát és a rá vonatkozó adatokat. Elmélyült összehasonlító vizsgálatra nem vállalkozhattam, hiszen ehhez az Udvarhelyszékkal szomszédos területek középkori emlékeinek hasonló részletes feldolgozásával kellene rendelkeznem, de igyekeztem megismerni a fon-

tosabb emlékeket a Csíki-medencében, a Kis-Küküllő völgyében, Segesvár környékén — a hajdani Fehér megye és a Szászföld székely falukkal szomszédos területein. E területekről gyűjtött anyagom bizonyos részére, épp a tárgyalt vidék jobb megismerése érdekében, fontosnak tartottam a bevezető áttekintésben utalni.

A kutatómunka első szakaszában 18 középkori templom történetét készítettem el, majd 1970-re egybegyűlt nagyjából a többi anyag is. A közben egyre szaporodó műemlék-feltárások során 1968—1979 között újra bejárva azokat a helyeket, ahol a javítások új anyagot hoztak felszínre, igen sok új adattal bővíthettem a korábban már elkészült leírásokat.⁴⁷ Munkám lezárását ez öröndetes gyarapodást eredményező késleltetésen kívül a közben elszenvedett két árvíz is akadályozta: az összegyűjtött és már elkészített anyag megsemmisült részét csak nehezen pótolhattam.

Az épületek és más emlékek műleírását szöveg közti rajzok szemléltetik, ezek egyben segítséget nyújtanak a szakkifejezéseket nem ismerőknek is. Az alaprajzokat és részletrajzokat léptékkal közlöm, mivel az egységes méret szerinti reprodukálás technikai okok miatt nem volt kivitelezhető. Az építészeti emlékekre, felszerelési tárgyakra vonatkozó adatokat a feltüntetett forrásokból merítettem, a tárgyak feliratait — még ha azt a levéltári adatok hibákkal közlik is — betűhíven idézem. A leírásokat kísérő rajzok, valamint a kötet végén található fényképek többségükben a magam felmérései, illetve felvételei, ellenkező esetben minden felmérés, rajz, fényképfelvétel szerzőjét feltüntettem.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik munkámban segítségül voltak. Hálásan idézem Haáz F. Rezső és Köpeczi Sebestyén József emléket, akik belém oltották a művészet és műemlékek szeretetét. De sokszor tapasztalhattam Juhász István, Entz Géza, Debreczeni László, Ferenczi Géza segítségét is; ők voltak azok, akik munkámat figyelemmel kísérték, mindig készséggel irányítottak, segítettek. A könyv anyagának szakszerűvé tételében messzemenően hasznosíthattam B. Nagy Margitnak a kézirat első változatával kapcsolatos kimerítő észrevételeit, a végleges szöveggel kapcsolatban pedig Benkő Elek megjegyzéseit. Meg kell emlékezni a székelyudvarhelyi és székelykeresztúri múzeum munkaközösségéről, a műemléktemplomok lelkipásztorairól is, akik nemcsak igényelték és értékelték, de szolgálatkész támogatásukkal kézzelfoghatóan segítettek is munkámat.

A művészeti emlékek irodalma az egyes települések emlékeit bemutató fejezetek végén található.

Az Udvarhelyszék középkori művészeti emlékeire vonatkozó kutatás nem tekinthető lezártnak. Nemcsak a felvetődött, de adathiány miatt még megválaszolatlanul maradt kérdések tisztázása vár a jövő kutatóra, hanem a szakszerű műemléki feltárások és helyreállítások munkája is, amely bizonyára még sok új eredménnyel fog meglepni. Fáradozásom akkor bizonyul hasznosnak, ha eredményei elősegítik a további kutatásokat, és ha elavulásuk ezek eredményei nyomán következnek be.

JEGYZETEK

¹ A Hargita vonulatának délnyugati lejtőjén fekvő hajdani Udvarhelyszék és a hozzá tartozó Keresztúr- és Bardóc-fülszékek falvai ma többségükben Hargita megyéhez tartoznak. A déli részen Erdővidék falvai Kovászna megyében, Homoródjánosfalva és Székelysombor Brassó megyében, a nyugati részen fekvő Magyarzsákod, Székelyvécke, Bordos, Szentdemeter, Rava, Bözöd pedig Maros megyében található. Vizsgálódásunk e terület román és gótikus művészeti emlékeit foglalja magába.

² A műemlékekre vonatkozó szakirodalom áttekintése meggyőző arról, hogy ez a fellendülés milyen mérvű volt épp az utóbbi másfél évtizedben a régészeti, építészeti emlékekre és falképekre vonatkozóan.

³ Demény Lajos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Egyed Ákos, Tonk Sándor utóbbi időben megjelent tanulmányai a székely közösség középkori életének és művelődésének sok kérdését tisztázták. Kutatásaik eredményeit figyelembe vettük.

⁴ Ștefan Pascu például a *Voievodatul Transilvaniei* II. kötetében (Cluj-Napoca, 1979) a korszak történetének kutatásában jelentős szerepet tulajdonít a középkori építészeti emlékeknek.

⁵ E vidék régészeti feltárásai során előkerült tárgyi anyagot a székelyudvarhelyi, székelykeresztúri, sepsiszentgyörgyi és csíkszeredai múzeumok őrzik. Ennek a középkori művészet szempontjából is jelentős emlékanyagnak (edények, érmék, ékszerek, ipari termékek, kályhacsempék, használati és dísz tárgyak) művészi vonatkozásait a további kutatás fogja tisztázni.

⁶ Ferenczi 1971. 1140. Lásd még Ferenczi Géza—Ferenczi István: A székelyföldi gyepek. Korunk, 1972. 2. sz.; Székely 1976. 52—109.

⁷ Székely 1974. 67. és Székely 1976. 75.

⁸ Ferenczi 1978. 948—951.

⁹ 1251. — SzOkl I. 8.

¹⁰ 1307. és 1360. — SzOkl III. 6, 14.

¹¹ 1353. — SzOkl I. 62.

¹² SzOkl I. 5.

¹³ SzOkl I. 4. Az egyházi beosztás ismerete a templomépítés szempontjából is fontos.

¹⁴ SzOkl I. 5.; Ub. I. 108. Az oklevélben említett Szentkeresztnek Felekkel való azonosítása valószínűbb, mint a Szászkeresztúrra vonatkozó feltevés: Szederjes és Felek szomszéd faluk, német elnevezésük is összekapcsolja őket (Felek — Altfleigen, Szederjes — Neufleigen), a középkor végén a két possesszió, Felek és Szederjes, mindig együtt szerepel. Az oklevélben említett templomaik ma már nem állnak. Szederjes mai temploma a XVIII. századból való (lásd Dávid 1966. 160—161.). Felek temploma református egyházi vizitációs adatok szerint a XVII. században elpusztult.

¹⁵ SzOkl I. 20.

¹⁶ Ub. I. 63. Az egyházszervezeti vonatkozásokat lásd Juhász 1947. 5—8.

¹⁷ SzOkl I. 31.; Orbán I. 42.

¹⁸ 1545-ben Magister Johannes de Tövis Archidiaconus Thilegdiensis. Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958, 187. Oklevéltár, 68. sz. oklevél.

¹⁹ SzOkl I. 64.; Ub. II. 142.

²⁰ Néhány újabban feltárt kápolnát említünk: Délkelet-Erdélyben a szászfehéregyházi kórkápolna (Ferenczi 1978. 948.); a Kis-Kászon völgyében „Szent János kápolnája”, egyenes záródású szentéllyel és a Csernáton mellett feltárt kápolna (Székely 1974. 67.)

²¹ Székely 1971. 159.; Ferenczi 1978. 948.

²² Hasonló toronyelhelyezésre a távoli Mánfa példája mellett a közeli Héjjasfalvára is hivatkozunk. Először 1356-ban említik templomát a sárdival együtt (AnjouOkm IV. 486.); ezek részint átalakítva ma is állnak (Dávid 1963. 51—52.).

²³ A középkori Udvarhelyszék plébániáira vonatkozó adatokat az 1332—1337 között pápai tizedet fizető plébániák jegyzékéből lásd DIR II. 152, 168—170, 197—202.; MonVat 106, 115—116, 132—134.; Ortway 1892. 660.

²⁴ Az idézett pápai tizedjegyzék Udvarhely vidékére vonatkozólag megnyugtatóan még nem azonosított helységei: Szentmihályfalva (?), Szentlőrinc (Lövete?), Szentgyörgy (Szombatfalva?), „Villa Eyanis” (Héjjasfalva vagy Jánosfalva?), „de

Luce” (Bikafalva vagy Fenyéd?). Kétségtelen, hogy ezek is az erdőháti plébániákhoz tartoztak, tehát Udvarhelyszéken voltak, és nyilván ezeknek is volt templomuk.

²⁵ A gyakran felbukkanó kifejezések: mater — filia, anyaegyház — leányegyház azonos jelentéspárok, több falu egyházi együvé tartozását és rangját jelölik a középkorban és azután is. A fő templom megnevezése: szentegyház, a filia temploma még a XVIII. században is: kápolna (ugyanígy szentegyház bírása vagy megye bírása — kápolna bírása). Jellemző példája ennek az 1503-tól ismert két falunév: Szentegyházásfalva — Kápolnásfalva.

²⁶ Az erdélyi falképek ikonográfiai repertóriumát lásd Drăguț 1972. 61—83. Az ikonográfiai témák erdélyi gyakoriságára vonatkozólag: Dávid 1969¹. 47—59.

²⁷ Egy korábbi tanulmányomban (Dávid 1969¹) még a Királyok imádása 14 előfordulásáról írtam, az itt tárgyaltak azóta kerültek elő. Szintén 14 előfordulást említ V. Drăguț is (1972). Az itt vizsgált területen kívül, a bonyhai református templom északi falán 1977-ben szintén a Királyok imádása jelenete került elő. Vö: N. Sabău. SCIA 1979.

²⁸ A falképtörödékek nagyobb része letisztításra, a falkörnyezet feltáráására vár. A javítások során véletlenül feltáruló falképek restaurálásuk után ikonográfiailag nagyrészt megfejthetők lesznek.

²⁹ Ez az ikonográfiai repertóriumokból is kitűnik. A Szent György-téma egy vizsgált területünk szomszédságában már régebben feltárt, de kevésbé ismeretes előfordulására külön is felhívtuk a figyelmet (*Küküllőalmás református temploma*. RefSz 1967, 328, 335.).

³⁰ Ebben a számban csak olyan emlékek foglaltatnak, amelyekről biztos híradásunk vagy tárgyi anyagunk van. Kimarad például Székelyudvarhely, négy vagy öt középkori templomával, mert sem a város, sem a csatolt falvak késő gótikus építkezéséhez nincs pontos adatunk.

³¹ Egyedül a székelyderzsi toronysisak formáját ismerjük. Orbán ehhez hasonlónak mondja Felsőboldogfalva, Homoródszentpál, Nagyalambfalva tornyait. Az Udvarhelyszékkal határos vidéken ilyen toronysisakokat ma is láthatunk (Dános, Erked, Hétur, Homoród stb.).

³² Ilyent Szentlélek templomában találunk a legtöbbet, de ezeket az ábrázolásokat vastag mészréteg fedi. A székelykeresztúri zárókövön Arbor Vite felirat van, Rugonfalván plasztikus Agnus Dei látható. A szimbolikus ábrázolásokkal és azok jelentésével külön tanulmányban foglalkoztam (*A keresztyén hit szimbólumai*. RefSz 1970, 340—355.).

³³ A fejlődést korábban közölt rajzok (Orbán, Köpeczi 1929 és Köpeczi 1941), valamint kutatásaink alapján próbáltuk végigkísérni a Hargita megyei múzeumok közös tanulmánykötete részére írt tanulmányban (*Középkori kőfaragványok: keresztelőmedencék, szenteltvíztartók Csík és Udvarhely vidékén*. 1978. Kéziratban).

³⁴ A második részben közölt harangfeliratokból kitűnik, hogy Udvarhely környékének harangjait nagyrészt Segesvárt öntötték. Az 1693—1924 közötti időszakból ez ideig 12 segesvári harangöntő 65 harangjáról van tudomásunk, nagyobb részük Udvarhelyszéken található.

³⁵ A ferencesek számára Alexandru cel Bun moldvai fejedelem által építtetett templomhoz lásd Ionescu 1963. I. 154—155. és 89. sz. kép; Drăguț 1979. 149.

³⁶ Csíksomlyóról SzOkI I. 153.; Marosvásárhelyről SzOkI I. 147.

³⁷ A XV. században említett kolostor (történetéhez lásd Boross 1927. 75—83.) alaprajzát, mint eddig közöletlen emlékét, 10 évvel ezelőtti felmérésünk alapján mutatjuk be, azóta a nyomok nagyon elenyésztek. A falu között lévő középkori templom adatait korábban közöltük, alaprajzát itt mutatjuk be (Dávid 1963. 47—48.).

³⁸ 1439-ről SzOkI I. 142.; 1444-ről SzOkI I. 147.

³⁹ SzOkI III. 153. és 42. jegyzet

⁴⁰ A kérdés egyre hangsúlyosabb: a fellelhető adatok összesítése és a további kutatás a falvak építkezéseinek hátterére is fényt deríthet. A kutatás eredményeit Entz Géza összegezi (*Művészek és mesterek az erdélyi gótikában*. Kelemen Ekv.)

⁴¹ SzOkI III. 123.

⁴² SzOkI III. 153—157. A székelyföldi egyházi viszonyokba betekintést nyújtó oklevél szövegét Benkő Elek fordította le, szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

⁴³ A csíksomlyói egyházi határozatokat közölte: Veszely 1860. I. 27.

⁴⁴ Udvarhelyszékről a János Zsigmond hadában szolgáltak falvankénti és név szerinti összeírását 1566-ból lásd: SzOkI II. 173, 194. kk. A szabad porták (ka-

puk) falvankénti összeírását 1567-ből lásd: SzOkl II. 209. kk. A jobbagyporták összeírása falvanként és birtokosonként az 50 dénáros adóhoz 1576-ból való. Lásd: SzOkl IV. 37. kk. — Az összeírások adatait az egyes művészeti emlékek leírását tartalmazó részekben hasznosítottuk.

⁴⁵ Vizitációs feljegyzés, Liber Eccl. 1715. 227.

⁴⁶ Udvarhely vidékén Bögöz, Székelyderzs, Székelydalya, Csíkban Menaság, Rákos, Somlyó templomaiban, az utóbbinak az oltárán, a koronából kinövő pán-célos kart ábrázoló székely címer szerepel. A székelyek címeréhez hasonló azonban Vizaknai Miklós alvajda és székely ispán (1445—1446) címere (TelekiOkl II. 19.). Az összefüggés még nem tisztázott.

⁴⁷ Az emlékek javítása, karbantartása közben, vagy attól függetlenül is állandóan bővül az ismeretanyag. Az alábbiakban röviden áttekintjük a csak nemrég, az utóbbi egy év alatt felbukkant, anyagunkat kiegészítő adatokat.

Ezek közt talán legjelentősebb egy új emlék felfedezése. Fiatfalva régi temetőjében Benkő Elek, a székelykeresztúri múzeum munkatársa egy sokszögzáródású szentélyel épített középkori kápolna alapfalait találta meg, feltárása folyamatban van.

Bögözben Vetési Sándor lelkipásztor a templom hajójának és szentélyének deszkapadlója alatti, mintegy 50—80 cm mélységű teret átkutatva a déli bejáratnál és a diadalívnel kölépcsőket, 40—60 cm mélységben lapos kövekből rakott padlószintet, a nyugati bejáratnál 80 cm mélységben téglapadlót talált, utóbbi nyilván a korai, előbbi a késő gótikus templom eredeti padlószintjét jelzi. A szentélyzáródásban a már leírásunkban is említett helyen egy szabálytalan félkörívű szentélyzáródás visszabontott alapfalait, az északi fal középrésze táján egy kriptá nyomaát fedezte fel. Ugyanő e megtalált épületmaradványok felmérését is elkészítette.

Homoródkaracsonyfalva templomának javítása során a hajó északi falánál oszszárium alapfalai kerültek elő, s előbukkant a félköríves szentély külső északi falán egy elfalazott sekrestyebejárat is. Nem sokkal azelőtt a hajó délkeleti sarkánál álló támpilléren évszámos feliratot találtak, 1646-os és 1649-es évszámokkal; a csak részben olvasható szöveg — HE ... MIC ... HENCH — a székelykeresztúri vakolatba karcolt feliratot juttatja eszünkbe. Homoródszentpéteren a portikus déli falába foglalt javítási kőtáblát láthatunk, RENOVAT 1821 GÁBOR TAM:CUR. felirattal.

Székelyderzs templomában, az 1929-ben talált rovásírásos téglát 1979-ben a szöszékkal szemben, a diadalív falán helyezték el. Ugyanitt a nyugati homlokzat átlós támpillérei a vakolat megbomolván, kváderezett falsarkok tűnnek elő az utóbb hozzáépített támpillérek falazata mögött. A déli falon, a Szent Mihály-freskó képmezőjén a HIC FUIT betűtípusa a bögözihez hasonló.

A középkori kőfaragás technikája tisztábban szemlélhető azóta, hogy néhány templom faragott építészeti és plasztikai elemeit a mészrétegtől megszabadították. Agyagfalva, Patakfalva, Homoródkaracsonyfalva, Székelydalya, Szentlélek faragott ajtókeretei letisztítva jóval plasztikusabbak. Szentlélek gyámköveinek faragványai és a vastag olajfesték-rétegtől megszabadított vágási szentségtartó fülke most már eredeti szépségükben szemlélhetőek. Vágás középkori harangja 1979 óta Béta római katolikus templomának tornyában található.